

Tetun

ba eskola ho servisu 1

Catharina Williams-van Klinken
Leoneto da Silva Ribeiro
Cesaltina Martins Tilman

Sentru Estudu Lingua
Dili Institute of Technology
Edisaun 2
2016

© Autor sira, 2016

Sentru Estudu Lingua iha Dili Institute of Technology hakerek livru ida nee hodi hanorin Tetun ba sira nia estudante. Instituisaun seluk mos bele uza no kopia livru nee, naran katak la bele hasai Dili Institute of Technology ho autor nia naran, no la bele troka buat ida.

Ita boot sira bele haruka pergunta ho komentariu ba: Sentru Estudu Lingua, telefone 7736 9768, email regis@tetundit.tl.

Dezenhu ba livru nee nia kulit, grupu Jamur Inside Silka mak halo.

Indisi

LIA MENON HOSI REITOR DIT	I
AGRADESIMENTU	II
LIA ULUK	III
Objetivu livru ida nee	iii
Revizaun	iii
1. DESIDI OBJETIVU	1
Desidi ita nia objetivu	1
Tansaa mak fahe tempu importante?	2
Oinsaa atu fahe tempu?	3
Halo tuir instrusaun	3
Prosesu hakerek: hanoin lai objetivu no see mak atu lee	4
Revizaun	5
2. ISTORIA TETUN.....	7
Tansaa mak estudante presiza lee ho hakerek lian Tetun?	7
Hakerek ‘Tetun’ ka ‘Tetum’?	7
Tetun nudar lingua franka	7
Tetun hetan mudansa boot	9
Ita kahur lingua, diak ka lae?	10
Komparasaun ho istoria Ingles.....	10
Hodi lee tan.....	11
Estudante tenki iha inisiativa rasik	11
Revizaun	12
3. ORTOGRAFIA	13
Ema hakerek Tetun tuir ortografia oi-oin	13
Sistema ortografia bele sai padronizadu	13
Sistema ortografia bele muda.....	14
Oinsaa mak hili sistema ortografia ida nebee diak?.....	14
Ortografia nebee mak ita sei aprende?	16
Letra Tetun nian.....	16
Hakerek liafuan Portuges tuir regra Tetun nian	17
Diferensa entre ortografia simples ho ortografia INL.....	18
Revizaun	18
4. APRENDE LIAFUAN FOUN.....	19
Ema baibain hatene liafuan hira?	19
Ita presiza hatene liafuan hira?	19
Tanba saa mak ita tenki aumenta tan ita nia vokabulariu?.....	20
Oinsaa atu aprende liafuan foun?.....	20
Uza kartaun (<i>flashcards</i>) hodi dekor.....	21
Uza disionariu.....	21
Siik liafuan foun nia signifikadu.....	23
Ortografia simples ho ortografia INL	23
Halo lista liafuan foun.....	24
Revizaun	24
Bibliografia: Disionariu ho glosariu	25
Ortografia: Vogal naruk (1)	26
5. LIGA FRAZE KONA BA TEMPU.....	27
Liga fraze kona ba tempu: <i>A depois B</i>	27

Liga fraze: <i>Bainhira A sei lao hela, derepenti B akontese</i>	27
Oinsaa atu dekor?	28
Pontuasaun: pontu ho virgula	29
Revizaun	29
6. HAKEREK BADAK, KLARU, HO SIMPLES	30
Tansaa mak ita presiza hakerek badak, klaru ho simples?	30
Tansaa mak ema barak la hakerek badak, klaru ho simples?	30
Ezemplu ida hodi analiza	31
Oinsaa mak ita bele hakerek badak, klaru ho simples?	32
Diferensa entre hakerek ho koalia	32
Substantivu abstratu	33
Revizaun	33
7. HAKEREK ISTORIA	34
Ema profesional presiza hakerek istoria	34
Konta istoria mos uza regra	34
Personajen oi-oin	35
Oinsaa hatudu ba personajen	36
Paragrafu	37
Informasaun saida mak tenki tama iha istoria formal?	37
Revizaun	38
8. BUKA INFORMASAUN IHA LIVRU KA ARTIGU	39
Haree informasaun jeral	39
Buka informasaun espesifiku nebee ita presiza	40
Maneira aprende	41
Ortografia: Vogal naruk (2)	43
Oinsaa hakerek naran?	44
Revizaun	44
9. APONTA INFORMASAUN HOSI LIVRU KA ARTIGU	45
Tansaa mak ita aponta?	45
Ita aponta saida?	45
Oinsaa mak ita aponta?	46
Sistema aponta informasaun	46
Rai di-diak apontamentu	49
Oinsaa mak estuda ba ezame	49
Oinsaa halo ezame	49
Ortografia: j / z (1)	50
Revizaun	51
10. HAKEREK REZUMU	52
Hakerek rezumu	52
Hakerek tuir ema nia liafuan	53
Ortografia: j / z (2)	55
Ortografia: w	56
Revizaun	56
11. HADIA DOKUMENTU	57
Lista hodi revista buat nebee ita hakerek tiha ona	57
Pratika hakerek fraze nebee simples	59
Ezemplu mudansa Tetun: <i>bain-</i>	59
Revizaun	60

12. RONA HODI APONTA	61
Oinsaa atu rona ho atensaun	61
Aponta tuir ema koalia.....	62
Kategoria liafuan: substantivu, verbu ho adjetivu.....	62
Morfolojia: ha-.....	63
Revizaun	63
13. KOALIA FORMAL NO KOALIA HALIMAR.....	64
Diferensa entre koalia formal no koalia halimar.....	64
Letra boot ho kiik.....	67
Revizaun	68

Lia menon hosi reitor DIT

Haksolok tebes ba Sentru Estudu Lingua DIT nebee publika tan livru Tetun ida hodi hanorin estudante kona ba oinsaa uza Tetun iha eskola ho servisu fatin. Livru nee bele tulun estudante sira atu hatene uza Tetun hodi halao komunikasaun diak ho efetivu. Livru nee mos hanesan kontribuisaun Sentru Estudu Lingua DIT nian hodi dezenvolve lian Tetun nudar lian nasional ho ofisial, no sai nudar identidade nasional Timor Leste nian.

Parabens ba ekipa Sentru Estudu Lingua DIT nebee Sra. Catharina Williams van Klinken, Ph.D. koordena. Espera livru nee bele benefisia estudante, staf DIT no mos ba ema sira nebee hakarak aprende, haburas no hametin Tetun nudar lian nasional ho ofisial.

A photograph of a handwritten signature in black ink on a light-colored background. The signature is stylized and appears to be 'Estanislau S. Saldanha'.

Estanislau S. Saldanha
Dili, 17 Dezembru 2014

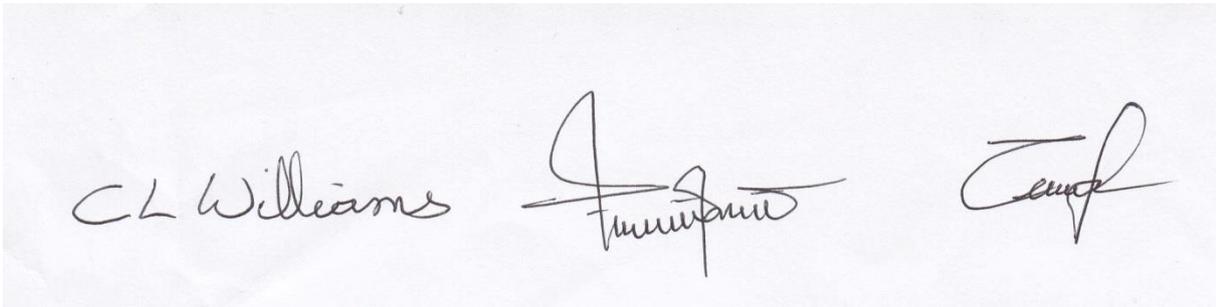
Agradesimentu

Dili Institute of Technology hatoo agradesimentu boot ba School of Academic Language and Learning iha Charles Darwin University. Iha 2014 sira nia dosente Trent Newman ho Kerin Bolton mai vizita Sentru Estudu Lingua iha Dili Institute of Technology hodi foo sujestaun oinsaa mak atu hanorin ema atu estuda ho efetivu liu. Sujestaun hirak nee ajuda teb-tebes. Charles Darwin University Management mak suporta sira nia vizita nee, ho osan hosi *2014 Innovation@CDU Grants Program*.

Charles Darwin University mos foo lisensa atu uza sira nia livru nudar referensia. Iha seksaun barak iha livru nee ita bele haree liafuan ruma hanesan “Siksaun nee bazeia ba CDU (2014)”. Nee hatudu katak informasaun nee hosi Charles Darwin University nia livru: School of Academic Studies and Learning. (2014). *Study Skills: TEP001 Study Guide*. Darwin: Charles Darwin University.

Hakerek nain sira mos foo obrigadu ba Abreu Ximenes, xefi departementu Tetun nebee agora dadauk estuda iha liur.

Siksaun balu iha livru nee foti hosi DIT nia livru: Williams-van Klinken, Catharina. (2005). *Tetun 1*. Dili: Dili Institute of Technology. Ema tuir mai ajuda atu prepara livru Tetun 1 nee: Marito da Silva Alves, Alberto Correia, Isaias Nivio H.F. Pereira, Humberto Carlos, Carvarinho M.J. Bento, Frederico S. Cabral, Graziela Xavier, no Duarte da Silva. Ba sira hotu ami hatoo ami nia agradesimentu.

Lia uluk

Objetivu livru ida nee

Livru nee ami prepara hodi ajuda estudante sira atu aprende buat oi-oin kona ba Timor Leste nia lian ofisial Tetun, no atu aprende hakerek ho estuda diak liu.

Ita sei estuda Tetun nia istoria: Tetun nee mosu hosi nebee? Tansaa mak Tetun nebee ita koalia agora daudauk nee laduun hanesan ho Tetun Terik? Ita sei aprende ortografia simples, no hatene tetu ortografia ida-idak nia vantajen ho desvantajen.

Ita hotu hatene katak ita hakerek relatoriu formal, la hanesan koalia halimar ho ita nia maluk sira. Maibee saida mak la hanesan? Ita sei hakerek istoria, no deskreve buat ruma. Ita sei aprende oinsaa atu buka informasaun iha livru ka artigu, no oinsaa atu aponta informasaun no hakerek rezumu. Ita mos sei aprende estuda ho efetivu, por ezemplu oinsaa atu desidi ita nia objetivu, fahe tempu, aprende liafuan foun, no halo ezame.

Livru nee uza simbolu tuir mai

- ▶ 1. **Ezersisiu:** Rama oan hanesan nee hatudu katak ida nee pergunta. Hakerek ita nia resposta lai, mak foin lee komentariu iha kraik.

* **Definisaun:** Frazee iha kaixa laran ho fitun hanesan nee, defini termu ida nebee importante. Definisaun hirak nee ita presiza kompriende ho dekor.

Bainhira ami foti informasaun hosi livru seluk, ami foo sai nia huun iha nota iha pajina okos. Referensia CDU (2014) hatudu ba Charles Darwin University nia livru ida nee: School of Academic Studies and Learning. (2014). *Study Skills: TEP001 Study Guide*. Darwin: Charles Darwin University.

Revizaun

Parte “Revizaun” nee foo pergunta nebee ajuda ita halo revizaun kona ba kapitulu nee. Lee kapitulu tomak ho di-diak, depois hataan pergunta hirak nee.

1. Desidi objektivu

Objektivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- hatete, tanba saa mak sira hakarak estuda iha DIT. Sira nia objektivu saida?
- hatene, oinsaa atu fahe tempu;
- prepara orariu ba semana no ba trimestre tomak;
- hatene halo tuir instrusaun;
- hanoin lai sira nia objektivu no lee nain sira nia presiza, antes komesa hakerek.

Desidi ita nia objektivu

Hanoin di-diak: Iha universidade, ita hakarak hetan saida? Se ita iha objektivu nebee klaru foin ita bele too iha nebaa. Por ezemplu, se iha objektivu atu baa Soe, karik bele too. Se ita la iha objektivu, ita nunka atu too iha nebaa.

Estudiante presiza desidi sira nia objektivu, tanba saa mak sira hakarak estuda iha universidade.

- 1. Lista tuir mai hatudu estudante oi-oin nia objetivu. Hanoin objetivu ida-ida hodi desidi, objetivu nee importante ba ita ka lae. Se lae liu, hili numeru '1', se importante loos, hili '5', se iha klaran, hili numeru ida iha klaran.¹

Ita nia objetivu saida?	La importante Importante loos				
Dezenvolve aan					
Atu bele fiar aan	1	2	3	4	5
Atu bele iha hanoin nebee luan	1	2	3	4	5
Atu hetan esperiensiia foun iha universidade	1	2	3	4	5
Edukasaun					
Atu hetan diploma	1	2	3	4	5
Atu aprende kona ba materia nebee hau gosta	1	2	3	4	5
Atu iha oportunidade hodi estuda	1	2	3	4	5
Atu hetan valor diak	1	2	3	4	5
Atu bele liu ezame (hetan C mos diak)	1	2	3	4	5
Servisu					
Atu hetan servisu nebee diak	1	2	3	4	5
Atu domina materia para bele halo servisu ho diak	1	2	3	4	5
Atu bele hetan salariu nebee diak	1	2	3	4	5
Sel-seluk tan					
Atu hatudu ba hau nia maluk sira katak hau mos bele	1	2	3	4	5
Atu bele iha kolega foun	1	2	3	4	5
Objetivu seluk:	1	2	3	4	5
_____	1	2	3	4	5
_____	1	2	3	4	5

- 2. Hosi lista iha leten, haree objetivu nebee mak importante ba ita. Hakerek paragrafu ida kona ba ita nia objetivu estuda iha universidade.

Tansaa mak fahe tempu importante?

Ita hotu iha servisu oi-oin deit, no presiza aprende fahe tempu ho di-diak. Tansaa mak fahe tempu importante ba estudante?²

- Fahe tempu bele ajuda ita hodi uza tempu ho di-diak.
- Fahe tempu ajuda ita para la bele hatama servisu uma tarde. Nunee ita laduun ulun moras kona ba tempu.
- Fahe tempu ajuda ita atu bele foo tempu ba atividade ida-idak. Nunee too iha ezame mos, ita laos estuda deit loron-kalan, maibee iha tempu atu halo ulun malirin.

¹ Ezersisiu ida nee adapta hosi CDU (2014: 11). Sira adapta fali hosi: S. Cottrell, 2003, The Study Skills Handbook, 2nd edition, Palgrave MacMillan.

² Seksaun nee ho seksaun oin mai bazeia ba CDU (2014: 24-29).

Oinsaa atu fahe tempu?

Atu fahe tempu ho diak, ita mak tenki desidi rasik. Ita tenki hatene ita nia aan. Por ezemplu, ita ema ida nebee gosta estuda mesak iha kalan boot ka, ema ida nebee presiza estuda hamutuk ho ema seluk iha kampus? Ita mos presiza hatene ita nia objektivu. Ita hakarak aprende buat barak no hetan valor nebee diak ka, hakarak deit hetan sertifikadu ida ho valor 'C' nakonu?

Ba estudante, diak liu halo planu oin rua: ida hatudu saida mak ita halo semana-semana, ida hatudu planu ba trimestre tomak.

Atu halo planu semanal

1. Hanoin di-diak, iha semana ida nia laran ita tenki halo saida? Hakerek lista ho atividade hotu-hotu. Keta haluha aula, estuda ho servisu uma, halimar, servisu uma laran, servisu buka osan, moris espiritual, familia...
2. Iha planu semanal, hakerek uluk buat nebee mak ita la bele muda, hanesan aula, servisu, ka ensaiu.
3. Husi tempu nebee sei mamuk, hanoin di-diak, tempu nebee mak efetivu liu atu estuda no halo servisu uma. Ema balu estuda dadeer mak diak, balu kalan. Servisu balu ita bele halo iha tempu badak, balu presiza oras tolu-haat. Entaun hatama servisu nebee mak importante liu iha tempu diak nee.
4. Hatama buat selu-seluk tan ba iha tempu nebee sei mamuk.

Atu halo planu ba trimestre tomak

Buat nebee ita halo semana-semana la tama iha planu ba trimestre tomak. Planu nee hatudu deit atividade hotu-hotu nebee 'ekstra', hanesan ezame, servisu uma nebee boot liu baibain, loron boot, festa, enkontru, seminariu ho konferensia. Nunee ita bele haree kedas, semana nebee mak ita iha servisu barak, no semana nebee mak servisu laduun barak. Se ita haree dehan semana oin ita tenki hatama servisu uma oin lima kedas no tuir tan konferensia, ita bele prepara antes.

Informasaun nee balu ita bele hetan antes hosi kalendaru akademiku, balu too trimestre klaran foin ita hatene.

Halo tuir instrusaun

Hanesan estudante, importante tebes ba ita atu kompriende instrusaun nebee ema foo, no halo tuir. Se ita la halo tuir instrusaun nebee mestri foo iha ezame laran, ita la liu ezame nee. Se ita nia patraun haruka ita halo buat ruma, maibee ita la kompriende ka la halo tuir, patraun bele hirus. Se ita lee sala instrusaun kona ba oinsaa atu hemu aimoruk ruma karik, aimoruk nee bele halo ita lanu, bele mos halo ita mate.¹

Estudante dala barak la halo tuir instrusaun nebee mestri foo, tanba razaun tuir mai:

- Sira la lee.
- Sira lee liu deit.
- Sira kompriende, entaun siik deit.

Bainhira ita simu servisu uma iha eskola, ita presiza hatene:

- topiku ka titulu

¹ Seksaun nee, balu adapta CDU (2014: 85-88).

- data ikus atu hatama
- nia naruk hira: Hakerek paragrafu ida deit ka pajina sanulu? Foo aprezentasaun minutu ida deit ka, minutu lima?
- nia valor masimu hira? Porsentu hira? Se ita hetan servisu uma rua, ida 50%, ida seluk 5% deit, entaun diak liu foo tempu barak liu ba ida 50%.
- instrusaun: Ita tenki halo saida?

Bainhira ita foin simu servisu uma, haree kedas, ita tenki halo saida? Se ita la kompriende, ka informasaun la kompletu, diak liu husu kedas ba mestri.

Prosesu hakerek: hanoin lai objetivu no see mak atu lee

Desidi ita nia objetivu: ita hakerek hodi halo saida?

Ema hakerek ho objetivu oi-oin. Por ezemplu:

- Hatama informasaun ba dokumentu permanente para la bele lakon, hanesan relatoriu finansas ka kontratu.
- Hanorin ema atu halo buat ruma, hanesan reseita hahaan nian, manual komputador, ho prosedimentu, ho selu-seluk tan.
- Hatudu hakerek nain nia matenek, hanesan monografia ka ezame.

► 3. Buka tan objetivu. Por ezemplu, ema hakerek testu hirak tuir mai hodi halo saida?

FAAN TAKSI

Modelu Honda Civic SO4
 Produsaun tinan 2011
 Folin \$10,000
 Kontakto: 7120 1234

“Lia anin”, hosi Alcatras

O rona hosi dook hau tatoli
 lia anin liu hosi knananuk ida nee.
 Iha nee hau tuur hanoin ba deit o
 ho laran tristi.
 Wainhira o fila mai?

Iha loron hau husik o kaer metin hau nia liman
 katak o lakohi hau atu fila.
 Mai ona! Mai ona, doben!
 Mai hamutuk ho hau iha nee.
 Uuu... uuu... aaa... doben.

MEMO

Halo favor senhora Isabel, kopia hela dokumentu sira nee, tanba hau sei baa tuir enkontru ida iha eskola Canossa Haas Laran. Hau sei fila fali iha tuku 11.00 dadeer.

Obrigadu barak.

Husi : Arnaldo de Jesus.

KONVITE

Ba : Kolega Antonio Mendonça, mak hau respeita.

Husi karta ida nee, hau hakarak konvida ita boot atu bele hakat mai hodi selebra hamutuk hau nia tinan nebee sei halao iha

Loron: Sabadu.

Data: 22/11/2014.

Oras: 17.00 OTL, too remata.

Fatin: hau nia uma (Delta IV).

Ikus mai hau husu ita boot nia partisipasaun, no hatoo obrigadu barak.

Husi :

Alberto Correia.

Ita hakerek hodi halo buat barak. Ezemplu tan mak atu dada ema nia laran (hanesan pamfletu politiku), dudu ema hodi halo buat ruma, halo kontenti ema nia laran, kritika politika ruma, ka halo buat ruma nebee rona kapaas, hanesan poezia. Bainhira ita hakerek ita nia ideia, nee mos bele ajuda ita atu hanoin di-diak, para ita nia ideia sai klaru liu.

✧ Ita presiza hatene di-diak ita nia objetivu: ita hakerek buat nee hodi halo saida?

Hanoin di-diak, see mak atu lee

Molok atu hakerek, hanoin di-diak lai, ita hakerek nee ba see?

Lee nain sira hatene saida kona ba asuntu nee? Sira presiza hatene saida? Se karik sira hatene barak ona, lalika esplika hotu-hotu. Maibee se sira hatene uitoan deit, tanba esperiensia iha area nee la iha, ita presiza esplika di-diak.

Lee nain sira nia nivel Tetun oinsaa? Sira eskola boot ka lae, hatene liafuan tekniku barak ka lae, hatene liafuan Portuges barak ka lae? Sira toman lee ka, hetan buat simples mak foin konsege lee? Ita hakerek ba ema eskola boot, la hanesan ita hakerek ba ema nebee eskola primaria deit.

Revizaun

1. Antes ita komesa hakerek, ita tenki hanoin lai kona ba saida? Temi buat rua.

2. Istoria Tetun

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- hatene tanba saa mak ema profesional presiza hakerek ho lian Tetun;
- hatene tanba saa mak ema balu hakerek ‘Tetun’, balu ‘Tetum’;
- konta sai istoria Tetun nian, no tansaa mak Tetun sai lingua importante ida iha Timor Lorosae;
- konta sai influensia hosi Tetun Terik, Portuges, ho lian Indonezia ba iha Tetun-Dili;
- kompriende katak lingua sempre muda.

Informasaun tuir mai kona ba Tetun nia istoria uluk, barak liu hetan iha Luís Filipe Thomaz nia artigu furak ida, naran “*O uso do tétum como língua veicular em Timor Oriental*”. Haree ba lista iha seksaun ‘Hodi lee tan’ hodi hetan livru nia naran, ho tan artigu ho livru seluk nebee Senhor Thomaz hakerek kona ba Tetun nia istoria.

Tansaa mak estudante presiza lee ho hakerek lian Tetun?

- ▶ 1. Tuir grupu lima-lima diskuti: Tansaa mak estudante ho ema profesional presiza hakerek ho lian Tetun? Iha eskola, imi sei hakerek saida? Iha servisu fatin imi sei hakerek saida?
- ▶ 2. Tuir ita nia hanoin, ita bele uza Tetun hodi hakerek saida? Por ezemplu, bele ka lae ita uza Tetun hodi hakerek relatoriu servisu nian, servisu uma eskola nian, monografia, regulamentu ka lei?

Hakerek ‘Tetun’ ka ‘Tetum’?

- ▶ 3. Ita rasik pronunsia lingua nee nia naran oinsaa? ‘Tetun’, ‘Tetung’ ka ‘Tetum’?
- ▶ 4. Buka took liafuan Tetun ida ho ‘m’ ikus. (Hanesan lian Indonezia ‘*ancam*’ ka Ingles ‘*seem*’).

Ita atu hakerek ‘Tetun’ ka ‘Tetum’ depende ba lingua nebee mak ita uza. Se ita uza Tetun ka lian Indonezia, ita hakerek ‘Tetun’, tuir ita rona. Maibee se ita hakerek ho lian Portuges, ita hakerek ‘Tetum’, tuir regra Portuges nian (hanesan mos ‘*bom*’, ‘*ordem*’ ho ‘*um*’). Ho Ingles, ema balu hakerek ‘Tetun’ tuir ita pronunsia, balu hakerek ‘Tetum’ tuir Portuges.

Tetun nudar lingua franka

Lingua franka dehan saida?

* Lingua franka dehan lingua ida nebee ema koalia hodi komunika ba malu, bainhira sira ida-idak la hatene ida seluk nia lian.

Bainhira ema nebee koalia lian keta-ketak hasoru malu, sira bele koalia saida? Iha kontestu balu, ema hosi grupu ida aprende grupu seluk nia lian. Por ezemplu, ema Xina nebee hela kleur ona iha Olanda, baibain aprende lian Olanda para bele komunika ho Olanda nain sira.

Maibee oinsaa se grupu A la hatene grupu B nia lian, no grupu B mos la hatene A nia lian? Se nunee, dala ruma grupu rua nee hatene lingua seluk fali hodi bele koalia ba malu. Por ezemplu, iha Timor,

bainhira ema Fransa ho ema Xina hasoru malu, sira sei koalia saida? Ema Fransa uitoan deit mak hatene Xina lian, ho ema Xina uitoan deit mak hatene lian Fransa. Nunee, baibain sira koalia Ingles: sira nia lingua franka mak Ingles.

Iha Timor, bainhira ema Mambae ho ema Fataluku hasoru malu, sira koalia saida? Bainhira ema Galolen ho ema Kemak hasoru malu, sira koalia saida? Dala barak sira koalia Tetun. Nunee, Tetun nudar lingua franka ida iha Timor. Nee dehan katak, bainhira ema Timor hosi lian keta-ketak hasoru malu, dala barak sira koalia Tetun, maski Tetun laos sira nia lian rasik.

Tansaa mak Tetun sai lingua franka?

Bainhira Timor oan hosi lian keta-ketak hasoru malu, sira dala barak koalia Tetun. Tansaa mak sira koalia Tetun, laos lian seluk hanesan Makasae ka Tokodede?

Ema Timor uluk aprende Portuges tanba Portugal mak ukun Timor. Depois sira aprende lian Indonezia tanba Indonezia mak ukun fali. Tuir matenek nain sira katak, uluk liu, ema Timor aprende Tetun tanba liurai Tetun Terik mak ukun rai ida nee.

Tinan 400 liu ba, iha liurai boot tolu mak ukun kuaze Timor tomak. Liurai Sonba'i ukun Timor Osidental ho Oecusse, so rai Belu mak lae. Liurai nee koalia lian Baikenu; ema mos dehan 'Dawan'.

Iha tan liurai Tetun Terik nain rua. Liurai Wehali ukun hosi Wehali, besik Betun iha rai Belu. Liurai Luca ukun hosi Luca, besik Viqueque. Sira nain rua ukun hosi Belu too iha Baucau ho Viqueque. So Lautem deit mak sira la ukun.

Liurai boot nain rua koalia Tetun Terik. Nunee sira nia reinu balu mos tenki hatene lian nee. Se lae, sira la bele komunika ho liurai boot, no bainhira liurai haruka nia manu-ain sira atu hatoo buat ruma, nia reinu sei la kompriende. Tanba nee mak iha liurai rua nee nia rai tomak, ema balu hatene koalia Tetun, maski iha comunidade laran sira koalia nafatin sira nia lian rasik. Situasaun nee mosu tinan 400 liu ba ona.

Maibee iha liurai Sonba'i nia rai, ema la presiza aprende Tetun Terik. Nunee mos iha Lautem, ema iha tempu nebaa la aprende Tetun Terik, tanba liurai Wehali ho liurai Luca nia ukun la too iha nebaa.

Oinsaa mak ita bele hatene istoria nee?

Hosi dokumentu antigu

Iha dokumentu antigu balu hosi Portugal nebee konta kona ba lian Timor nian iha tempu nebaa.

Tinan 400 liu ba, iha surat ida hakerek dehan iha Timor tomak ema hatene lian rua: 'Belu' ho 'Vaikenu', nee katak Tetun ho Baikenu. Ita bele siik katak iha tempu nebaa, Timor Lorosae ho Belu mak hatene Tetun, tanba liurai Wehali no liurai Luca mak ukun rai nee. Iha Timor Osidental ho mos Oecusse, ema hatene Baikenu, tanba liurai Sonba'i mak ukun iha nebaa.

Too tinan 1800 ba leten, ema Portugal bolu Timor Lorosae 'provinsia Belus nian', nee dehan katak 'provinsia ema Tetun nian'. Nee hatudu katak, iha tempu nebaa, ema iha Timor Lorosae bele ona komunika ho lian Tetun, maski laos sira nia lian rasik.

Hosi fatin nia naran

Iha Timor Lorosae, ita haree fatin barak hanaran ho lian Tetun, maski ema iha fatin nee la koalia Tetun nudar sira nia lian rasik.

► 5. Hanoin took kona ba imi nia rain: fatin nebee hanaran ho lian Tetun iha ka lae?

Senhor Thomaz foo lista naruk ida iha nia livru "*Babel Loro Sa'e*". Por ezemplu 'Fatululik' iha ema Bunak nia rain, 'Fatubesi' iha rai Kemak ho rai Mambae, 'Fatumasin' iha rai Tokodede, 'Letefoho' iha rai Mambae, mota 'Manufuik' iha rai Galolen, 'Fatu Makerek' iha rai Idate, no 'Matebian Feto' ho

‘Matebian Mane’ iha rai Makasae. Naran sira nee hatudu katak Tetun tama too iha rai sira nee kleur ona.

Fatin barak iha Timor Lorosae nia laran, hanaran ho lian Tetun, maibee iha Lautem lae. Nee tanba saa? Parese Lospalos la iha naran ho lian Tetun tanba liurai Wehali ho liurai Luca nia ukun la tama too nebaa. Nunee Tetun mos la tama iha tempu nebaa. Ita hotu hatene katak too agora Tetun seidaok forti iha Lautem, maibee ema barak la hatene katak situasaun nee nia huun mosu tiha ona iha tinan 400 liu ba.

Tetun hetan mudansa boot

Tetun-Dili nia huun mak Tetun Terik

Ohin ita haree katak uluk kedas, Tetun Terik sai nudar lingua franka ida iha Timor Lorosae. Nee dehan katak, ema balu hosi lian oi-oin uluk aprende Tetun hodi bele komunika ba malu. Tetun nebee sira aprende nee, ita bele hanaran ‘Tetun lingua franka nian’.

Depois, Portugal ukun fali Timor. Iha tinan 1769, sira muda sira nia kapital hosi Oecusse mai iha Dili. Neineik-neineik, ema balu mai hosi Timor Leste tomak hodi hela iha Dili. Sira koalia Portuges ho Tetun ba malu. Tetun nebee sira koalia ba malu nee mos muda, tanba hetan influensia makaas hosi Portuges. Nunee, sira dezenvolve Tetun ida nebee ema uluk bolu ‘Tetun Prasa’; agora ita bele bolu ‘Tetun-Dili’. Ida nee mak ita koalia agora daudaok nee.

Tansaa mak Tetun-Dili la hanesan ona ho Tetun Terik?

Maski Tetun-Dili nia huun mak Tetun Terik, maibee bainhira ema Tetun Terik foin primeiraves rona Tetun-Dili, sira laduun kompriende. Nunee mos, se ita hatene deit Tetun-Dili, ita laduun rona Tetun Terik. Tanba saa mak nee? Iha buat tolu mak halo Tetun-Dili la hanesan ona ho Tetun Terik:

Uluk liu, ema barak aprende Tetun Terik, maibee aprende la moos.

Ohin ita rona dehan uluk ema barak aprende Tetun Terik tanba liurai Tetun Terik mak ukun sira. Maibee iha tempu nebaa, povu sira nee uza Tetun so para komunika ho ema hosi rai seluk deit, nudar lingua franka, hanesan komunika ho liurai nia manu-ain ka, lao kontratu. Loro-loron, ida-idak koalia nia lian rasik. Nunee sira koalia Tetun simples deit. Sira nia oan mos aprende Tetun simples nee deit.

Ita bele kompara situasaun nee ho tempu Indonezia. Iha momentu nebaa, ema balu iha foho aprende lian Indonezia so para foo ‘selamat’ ba ‘bapak’ no para faan modo deit. Sira hatene liafuan uitoan deit, no koalia laduun loos.

Nunee mos, Tetun lingua franka nian sai simples fali kompara ho Tetun Terik. Por ezemplu, iha Tetun Terik, bainhira koalia kona ba hemu, ema dehan **Ha’u kemu** (laos **Hau hemu**) ho **O memu** (laos **O hemu**). Nee tanba verbu nee nia letra primeiru depende ba sujeitu. Iha Tetun lingua franka nian, sira la muda verbu nia letra primeiru hanesan nee ona; hotu-hotu **hemu** deit. Nunee, ema Tetun-Dili too agora dehan deit **Hau hemu**, laos **Ha’u kemu**.

Iha buat barak mak simplifika hanesan nee. Prosesu simplifika nee sempre akontese bainhira lian ida sai lingua franka, tanba ema seluk aprende lian nee la moos.

Tetun-Dili ho Tetun Terik uza iha kontestu keta-ketak.

Iha buat barak nebee ema halo iha Tetun Terik, maibee nunka halo iha Tetun-Dili. Por ezemplu, ema uza Tetun Terik hodi hamulak ba bei-ala sira, hodi konta ai-knanoik kona ba rai foin hahuu, no ba ai-knananuk (poezia tradisional). Buat tolu nee hotu iha termu spesifiku, nebee ema la uza hodi koalia loro-loron. Por ezemplu, Tetun Terik iha ai-knananuk ida dehan **siku liu ba, basu liu ba**. Maibee iha Tetun Terik loro-loron nian, ho tan Tetun-Dili, ema dehan deit **baa liu**. Ema Tetun-Dili la hatene ona

liafuan **siku** ho **basu** nee tanba nunka uza Tetun hodi halo ai-knanaanuk. Atu halo ai-knanaanuk, ida-idak uza nia lian rasik. Nunee mos, ai huun barak nia naran ho insetu barak nia naran, ema laduun hatene ho Tetun-Dili, sira so hatene ho sira nia lian rasik.

Tetun-Dili hetan influensia makaas hosi lian seluk, liu-liu hosi Portuges.

1. Portuges: Uluk, bainhira ema Portugal foin tama iha Timor, sira lori buat barak nebee foun. Sira mai lori sasaan foun, hanesan livru ho kadeira. Sira hatais oin seluk. Sira lori evanjelhu ho kultura Portugal nian. Bainhira ema rai nain koko koalia Tetun ho estranjeiru sira nee, la iha liafuan hodi temi buat foun sira nee hotu. Sira atu bolu 'livru' nee halo nusaa? Fasil liu, temi deit tuir ema Portugal sira nia lian. Nunee mak liafuan Portuges barak tama Tetun-Dili.
2. Lian eskola seluk. Ema nebee eskola ho lian Indonezia, dala barak kahur liafuan Indonezia bainhira koalia Tetun. Sira nebee eskola ho lian Portuges, kahur liu-liu liafuan Portuges. Sira nebee eskola ho lian Ingles, dala ruma tau tan liafuan Ingles nian.
3. Ema ida-idak nia lian rasik: Bainhira ita koalia Tetun-Dili, ita nia lian rasik sempre tama uitoan. Ema balu koalia hanesan kilat tarutu, balu fali liafuan suli hanesan bee. Balu lian sae-tuun, balu tetuk deit.

Pronunsia mos dala ruma tuir ita nia lian rasik. Nunee mak ema balu dehan **aboo** (laos **avoo**), tanba sira nia lian rasik la iha 'v'. Hanesan nee mos ema balu dehan **senor** (laos **senhor**), ka **sa** (laos **xa**), tanba sira nia lian rasik la iha 'nh' ka 'x'.

Ita kahur lingua, diak ka lae?

Bainhira ita koalia Tetun-Dili, ita sempre kahur mos lingua seluk. Balu kahur deit liafuan Portuges, balu tau mos lian Indonezia, no balu tan aumenta Ingles. Frazee tuir mai, ema koalia iha seminariu ida; iha frazee badak nee nia kahur lian hira? **Ita presiza semacam guidelines ida.**

- ▶ 6. Tuir ita nia hanoin, ita koalia Tetun, kahur tan Portuges, Indonezia ho Ingles, diak ka lae?
- ▶ 7. Ema balu hakarak atu ita koalia Tetun-Dili, la bele kahur Portuges demais. Tuir sira nia hanoin, liafuan Portuges nebee ita presiza duni, ita bele uza, maibee ba liafuan nebee ita bele hetan hosi Tetun Terik, ita la bele uza Portuges ona. Ita nia hanoin halo nusaa?

Komparasaun ho istoria Ingles

Ita haree ona uituan kona ba istoria Tetun nian. Agora ami hakarak konta lalais istoria Ingles uluk nian, para imi bele kompara istoria rua nee.

Hosi tinan 1066 too tinan 1200 ema hosi rai Fransa mak ukun Inglaterra. Ukun nain sira koalia so lian Fransa deit, povu koalia deit Ingles. La iha lingua ida nebee ukun nain sira ho povu bele uza hodi koalia ba malu. Ema matenek sira hakerek ho lian Fransa ho mos lian Latin. Ingles sira nunka hakerek.

Depois, hosi tinan 1200 too tinan 1500, ukun nain sira hahuu aprende Ingles, no matenek nain sira komesa ona hakerek ho Ingles. Maibee sira kahur ho liafuan Fransa barak loos, tanba buat barak seidauk iha naran ho Ingles. Iha tempu nebaa, Ingles foti liafuan 10,000 hosi lian Fransa. Barak liu sei uza too agora, hanesan '*democracy*' (**demokrasia**), '*liturgy*' (**liturjia**) ho '*information*' (**informasaun**). Liafuan sira nee atu hanesan Portuges nian, tanba Fransa ho Portuges lingua Latin hotu; nunee liafuan barak rona atu hanesan.

Iha tempu nebaa, ema foti liafuan Fransa laos deit ba buat foun. Dala barak liafuan Ingles iha ona, maibee sira foti tan liafuan Fransa ho signifikadu hanesan. Se nunee, ida nebee Ingles orijinal, ita uza

loro-loron, ida nebee foti hosi lian Fransa, uza liu-liu iha kontestu formal. Maski foti kleur ona, maibee situasaun nee lao too agora. Ezemplu balu mak nee:

Ingles orijinal	Ingles foti hosi lian Fransa	Signifikadu
about	concerning	kona ba
ask	request	husu
can	able	bele
tell	inform	hatete, informa
late	tardy	tardi

Iha tempu nebaa, Ingles mos sai simples liu, no lakon regra gramatika nian barak. Por ezemplu, antes tempu nee, Ingles iha jeneru tolu: maskulinu, femininu ho neutru. Depois, sistema jeneru nee lakon.

Hodi lee tan

Thomaz, Luis Filipe F.R. (1981). The formation of Tetun-Praça, vehicular language of East Timor. In Nigel Phillips & Anwar Khaidir (Eds.), *Papers on Indonesian languages and literatures* (pp. 54-83). Paris: Cahier d'Archipel 13.

— (2002). O uso do tétum como língua veicular em Timor Oriental. Iha Luis Filipe F. R. Thomaz, *Babel Loro Sa'e: O Problema Linguístico de Timor-Leste* (pp. 67-75). Instituto Camões.

— (2002). A formação do tétum-praça, língua veicular de Timor oriental. Iha Luis Filipe F. R. Thomaz, *Babel Loro Sa'e: O Problema Linguístico de Timor-Leste* (pp. 103-129). Instituto Camões.

Estudante tenki iha inisiativa rasik

Uluk iha eskola primaria ho sekundaria, bele dehan mestri sira mak foo haan ita. Mestri hanorin, alunu sira hein simu deit hahaan nebee tasak ona. Maibee iha universidade, oin seluk. Mestri bele foo aihaan ba estudante, bele mos hatudu dalan ba estudante para nia bele buka rasik hahaan, maibee estudante rasik tenki tein, no estudante foo haan sira nia aan rasik.¹

¹ Seksaun nee bazeia ba CDU (2014: 37-39).

- 8. Hanoin took, ita baibain aprende buat foun oinsa? Tabela tuir mai hatudu metodu oi-oin. Iha linha ida-ida, hili metodu ida nebee mak ita baibain uza.¹

Aprende ho pasivu (hein mestri foo haan)	Aprende ho ativu (foo haan aan rasik)
1. Hein mestri foo informasaun hotu-hotu.	Informasaun balu ita buka rasik.
2. Simu deit saida mak mestri foo.	Buat nebee mak mestri foo, ita analiza.
3. Materia nebee ita aprende ohin, ita la liga ho materia nebee ita hatene tiha ona.	Materia nebee ita aprende ohin, ita buka atu liga ho materia nebee mak ita hatene tiha ona.
4. Buat nebee mestri hanorin, ita repete tuir deit, maski la kompriende.	Buat nebee mak mestri hanorin, ita hakaas aan atu kompriende.
5. Baruk lalais.	Kleur foin baruk, tanba ita hanoin kona ba materia nee.
6. Haluha lalais materia.	Laduun haluha materia.
7. Buat nebee mak ita aprende iha eskola, ita la hatene uza.	Buat nebee mak ita aprende iha eskola, ita bele aplika iha liur.

Iha universidade, ita tenki halo tuir metodu iha parte loos. Ita tenki aprende ho ativu hodi foo haan ita nia aan rasik.

Revizaun

1. Tansaa mak ema profisional presiza hakerek buat balu ho Tetun.
2. Ho Tetun ita hakerek ‘Tetun’ ka ‘Tetum’? Tansaa?
3. Lingua franka dehan saida?
4. Tuir Sr Thomaz hakerek, tansaa mak uluk Tetun sai lingua franka iha Timor Lorosae?
5. Lian ida nebee mak Tetun-Dili nia huun?
6. Tansaa mak Tetun-Dili la hanesan Tetun Terik ona? Foo razaun tolu.
7. Tansaa mak Tetun-Dili foti liafuan barak hosi Portuges?

¹ Pergunta nee adapta hosi CDU (2014: 38). Sira adapta fali hosi Cottrell, S. (2003). *The Study Skills Handbook*, 2nd edition. Palmgrave MacMillan.

3. Ortografia

* Ortografia dehan katak regra hodi hakerek liafuan ida-idak.

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- kompriende katak sistema ortografia ida-idak iha nia diak ho nia aat;
- konta sai prinsipiu lima hodi tetu sistema ortografia oi-oin;
- uza prinsipiu lima nee hodi hili entre alternativu rua;
- hatene letra Tetun hotu-hotu nia naran;
- hakerek liafuan Portuges tuir ortografia Tetun.

EMA HAKEREK TETUN TUIR ORTOGRAFIA OI-OIN

Too agora, ema hakerek Tetun tuir ortografia oi-oin.

Nee laos problema foun. Haree ezemplu tuir mai.

Liafuan	Komentariu
hoesik	‘oe’ tuir lian Olanda; hetan iha Mathijsen (1906) ¹
húciç	‘c’ tuir Portuges; hetan iha Pe. S.M.A. da Silva (1889) ²
husik	agora baibain hakerek hanesan nee
posição	tuir Portuges
posicao	tuir Portuges maibee la uza asentu
pozisaun	agora baibain hakerek hanesan nee

SISTEMA ORTOGRAFIA BELE SAI PADRONIZADU

Lingua nebee hakerek kleur tiha ona, baibain ortografia mos padronizadu tiha ona. Nee dehan katak, ema konkorda kona ba ortografia ida nebee mak ‘loos’, no bainhira ita hakerek oin seluk, nee ‘la loos’. Por ezemplu, **livru** ho lian Ingles, ita hakerek ‘book’; se hakerek ‘boek’ ema ida la simu. Lian Olanda kontrariu fali. Sira hakerek ‘boek’, maski pronunsia hanesan ho Ingles nian. Nee tanba lian Ingles ho lian Olanda iha sistema ortografia keta-ketak.

- 1. Debate tuir grupu: Diak liu Tetun mos iha ortografia ida nebee ema hotu-hotu tuir ka, diak liu hakerek nafatin tuir ida-idak nia hanoin rasik? Tanba saa?

¹ Mathijsen, A. (1906). *Tettum-Hollandsche woordenlijst met beknopte spraakkunst*. Batavia: Albrecht & Co.

² Silva, S. M. A. da (1889). *Diccionario de Português-Tétum*. Macao: Typographia do Seminario.

Sistema ortografia bele muda

Lingua modernu hotu-hotu iha sistema ortografia nebee padronizadu ona. Maski nunee, ortografia padronizadu nee bele muda.

Nudar ezemplu ida, hanoin took istoria lian Indonezia nian. Foufoun, lian nee ema hakerek tuir sistema oi-oin, ida-idak tuir nia hakarak. Neineik-neineik, ema komesa hakerek tuir sistema ida nebee bazeia ba lian Olanda. Por ezemplu, uluk liafuan *buku* hakerek ‘*boekoe*’, tanba ho lian Olanda ema lee ‘*oe*’, ita rona /u/. Liafuan *ya*, uluk hakerek ‘*ja*’ tuir ortografia Olanda nian. Sira hakerek tuir lian Olanda, tanba momentu nebaa, Olanda mak ukun Indonezia. Nunee ema matenek sira eskola ho lian Olanda, no toman ona hakerek lingua ida nee. Sistema ortografia uluk nee, ho lian Indonezia bolu *ejaan lama*.

Depois, iha tinan 1972, Indonezia halo revizaun fila fali ba sira nia ortografia, halo ortografia foun, sira bolu *ejaan baru*. Ida nee la tuir lian Olanda ona. Haree ezemplu tuir mai:

Ortografia uluk	Ortografia foun	Mudansa
saja	saya	‘j’ → ‘y’
njanji	nyanyi	‘nj’ → ‘ny’
djalan	jalan	‘dj’ → ‘j’
tjamat	camat	‘tj’ → ‘c’
achir	akhir	‘ch’ → ‘kh’

- 2. Ortografia Indonezia ida nebee mak diak liu: ida uluk ka ida foun? Tanba saa? Ita la bele hili ortografia foun tanba deit ‘ita toman ona’; iha tinan 1972 bainhira sira troka ortografia nee, ema hotu-hotu toman fali mak ortografia uluk.

Ortografia Portuges mos muda dala hira ona. Iha 1911 governu hili komisaun ida atu determina ortografia Portuges nebee mak atu uza. Iha mudansa boot iha 1945, no foin dadauk iha 2009 sira implementa tan *Acordo Ortográfico* 1990 nian.

Ingles oin seluk. Ema barak koko ona atu hadia ortografia Ingles, maibee nunka konsege atrai ema hotu atu halo tuir. Nunee, ortografia barak tuir nafatin pronunsia uluk nian, maski liafuan barak nia pronunsia muda tiha ona. Nee mak Ingles, ita koalia oin ida, hakerek oin seluk.

Oinsaa mak hili sistema ortografia ida nebee diak?

Dala ruma ita iha alternativu rua ka tolu hodi hakerek liafuan ida. Oinsaa mak ita bele hili ida nebee diak liu? Ita husik ema ida-idak hili tuir nia hakarak ka? Hanesan nee ita nunka konkorda malu. Diak liu ita uza kriteria hodi tetu alternativu ida-idak nia diak ho nia aat. Tuir mai iha kriteria lima nebee ita bele uza, kriteria nee tuir Grimes (1999)¹ ho Smalley (1964).² Kriteria sira nee tau tuir nia importansia, komesa hosi ida nebee mak importante liu.

¹ Grimes, Charles E. (1999). Implikasi penelitian fonologis untuk cara menulis bahasa-bahasa daerah di Kawasan Timur Indonesia. Iha Soenjono Dardjowidjojo & Yassir Nasanius (Eds.), *PELBBA 12: Pertemuan Linguistik (Pusat Kajian) Bahasa dan Budaya Atma Jaya Kedua Belas* (pp. 173-193). Yogyakarta: Penerbit Kanisius.

² Smalley, William A. (1964). How shall I write this language? Iha William A. Smalley et al. (Ed.), *Orthography studies: articles on new writing systems* (pp. 31-52). London: The United Bible Societies, hamutuk ho North-Holland Publishing Company, Amsterdam.

1. Ema simu: Governu ho povu bele simu ortografia nee. Se governu ho povu la simu karik, ortografia nee bele kapaas loos, maibee ema sei la uza, no lakohi atu aprende. Nunee, ortografia nee la bele lao ba oin.
2. Reprezenta son ida-idak: Ortografia tenki tuir lingua nee nia estrutura. Son ida-idak tenki hakerek ho nia letra rasik, no ortografia nee hatudu diferenza entre vogal badak ho vogal naruk. Por ezemplu, tuir prinsipiu nee, diak liu la bele hakerek son /z/ dala ruma ho ‘s’, dala ruma ho ‘z’, hanesan Portuges ho Ingles. Nunee mos, la bele hakerek **haree** ‘melihat’ ho **hare** ‘padi’ hanesan, tanba rona la hanesan.
3. Fasil atu aprende: Ortografia nee, ema bele aprende lalais. Nunee, liafuan hotu-hotu tenki tuir regra, no se bele karik, ortografia mos la uza asentu. Tuir peskiza, asentu susar uitoan atu haree, liu-liu ba sira nebee matan haree la moos ka la iha ahi oan diak hodi leno.
4. Fasil atu transfere: Se ema hatene ona ortografia nee, sira bele aprende lalais ortografia lingua nasional ka lingua ofisial sira seluk. Por ezemplu, diak liu ita hakerek letra primeiru iha **xikra** ho ‘x’ tuir lingua ofisial Portuges, duke ho letra ‘sh’ tuir Ingles ka ‘sy’ tuir lian Indonezia.
5. Fasil atu ketik: Ortografia nee, ita bele baku ho komputador ka *mesin ketik*. Nunee, diak liu la uza asentu, tanba makina ho programa komputador balu la iha asentu, no ema nebee laduun domina komputador, buka asentu la hetan.

Haree di-diak: ‘Toman ona’ la tama ba kriteria hirak nee! Ohin ita haree katak uluk ema Indonezia toman ona hakerek ‘boekoe’ ho ‘tjamat’. Maski nunee, sira troka fali sistema hodi hakerek ‘buku’ ho ‘camat’. Sistema nee diak liu tuir prinsipiu 2 (tanba hakerek son ida ho letra ida deit) ho prinsipiu 3, maibee la fasil ona atu transfere ba lian Olanda (tanba la tuir ona sistema Olanda nian).

Ezemplu: Diak liu hakerek son /s/ tuir Portuges ka Tetun?

Portuges reprezenta son /s/ ho letra oi-oin: Bele ‘s’ (*sala*), ‘ss’ (*massa*), ‘ç’ (*maçã*) ho ‘c’ (*fácil*). Tetun sempre hakerek son nee ho letra ‘s’ (*sosa*). Sistema ida nebee mak diak liu bainhira ita hakerek liafuan nebee Tetun foti hosi Portuges? Diak liu hakerek ‘*massa*’ ka ‘*masa*’, ‘*fácil*’ ka ‘*fasil*’? Ita analiza took tuir prinsipiu lima ohin:

Prinsipiu	Tuir Portuges	Tuir Tetun
1. Ema simu:	Barak laduun simu.	Simu (Uza ona iha jornal, igreja, INL, ONG oi-oin ...)
2. Reprezenta son ida-idak ho nia letra rasik:	La diak. Tanba ho Portuges, letra ‘s’ bele reprezenta son /s/ (<i>sala</i>) ka /z/ (<i>mesa</i>). Son /s/ bele hakerek ho ‘s’, ‘ss’, ‘ç’ ka ‘c’.	Diak. Tanba ‘s’ sempre pronunsia /s/.
3. Fasil atu aprende:	Laduun fasil.	Fasil loos.
4. Fasil atu transfere ba Portuges:	Fasil, tanba hakerek Tetun hanesan Portuges.	Laduun fasil, tanba Tetun ho Portuges la hanesan.
5. Fasil atu ketik:	Laduun fasil, tanba uza asentu.	Fasil.
Konkluzau	La diak ba Tetun.	Diak.

► 3. Haree ba prinsipiu lima nee. Prinsipiu nebee mak hatudu:

- (a) Bainhira ita rona /u/, diak liu hakerek ho letra ‘u’ (ezemplu ‘*futun*’) duke ‘oe’ (ezemplu ‘*foetoen*’, tuir ortografia padre Olanda nian uluk.
- (b) Son primeiru iha **xapeu**, diak liu hakerek ho ‘x’ hotu, duke hakerek balu ho ‘x’ ho balu ‘ch’ tuir Portuges. (Por ezemplu, diak liu hakerek ‘*xapeu*’ ho ‘*xampu*’ duke ‘*chapeu*’ ho ‘*xampu*’.)
- (c) Liafuan ‘*xapeu*’ diak liu hakerek ho ‘x’ tuir Portuges duke ‘sh’ tuir Ingles.

Ortografia nebee mak ita sei aprende?

Tuir dekretu lei numeru 1/2004, ortografia Insituto Nacional de Linguística (INL) nian mak ofisial. Ida nee tuir Dr Geoffrey Hull. Ita bele haree iha INL nia *Hakerek tetun tuir banati*,¹ Hull nia *Standard Tetun-English dictionary*², ho livru INL selu-seluk tan.

Maibee, atu la bele gasta tempu hotu ba aprende ortografia deit, ita sei aprende ortografia simples. Ortografia nee ita mos bele haree iha disionariu *Word-finder*³, maibee disionariu nee uza asentu hodi ajuda estranjeiru sira hatene atu hakaas iha silaba ida nebee.

Letra Tetun nian

Letra Tetun-Dili nian mak tuir mai nee:

Letra	Letra nia naran	Ezemplu	Komentariu
a	a	matan	
b	be	bibi	
c	se	Carlos	Uza so iha naran deit
d	de	dudu	
e	e	bele	
f	ef	fatin	
g	ge ⁴	gaba	
h	ha ⁵	hahii	
i	i	biti	
j	jota	joga, garajen	
k	ka	kabas, koloka	
l	el	lalin	
m	em	mamar	
n	en	nanis	
o	o	oho	
p	pe	papel	

¹ Instituto Nacional de Linguística. (2002). *Hakerek tetun tuir banati: kursu ortografia padronizada nian*. Dili: Instituto Nacional de Linguística, Universidade Nacional Timor Lorosa'e.

² Hull, Geoffrey. (2002). *Standard Tetun-English dictionary*. (3rd ed.). Winston Hills: Sebastião Aparício da Silva Project in association with Instituto Nacional de Linguística.

³ Williams-van Klinken, Catharina. (2008). *Word-finder: English-Tetun, Tetun-Ingles*. Dili: Dili Institute of Technology.

⁴ Letra nee uluk naran '*jige*', tanba iha vogal balu nia oin, ita lee 'j', no iha kontestu seluk ita lee 'g'. Por ezemplu, '*gigante*' ita lee **jigante**.

⁵ Letra nee ho Portuges naran '*aga*'. 'A' iha oin nee tanba dala barak letra nee la lee sai. Por ezemplu, '*hotel*', ita lee **otel**. Ho Tetun ita sempre lee 'h'. Nunee, diak liu ita bolu letra nee **ha**.

Letra	Letra nia naran	Ezemplu	Komentariu
q	ke	Joaquim, Liquiça	Uza so iha naran deit
r	er	rai	
s	es	sasin, situasaun	
t	te	tetu	
u	u	budu	
v	ve	vota	
we	we	walu	Laduun uza iha Tetun-Dili
x	xis	xapeu, kaixa	
y	ye	yodium	Uza so iha liafuan hosi lian seluk.
z	ze	zona, razaun	

Letra tuir mai uza deit iha ortografia simples:¹

lh	ele ha	falha
nh	ene ha	manha

Letra tuir mai uza deit iha ortografia INL:

ll	eli dobradu ²	falla
ñ	eni til	maña
rr	eri dobradu	karreta
'	apostrofu	ha'u, ne'e

Hakerek liafuan Portuges tuir regra Tetun nian

Regra prinsipal hodi hakerek Tetun mak nee: Baibain ita hakerek tuir pronunsia nebee ita rona bainhira ema boot sira koaliala. Nunee ita hakerek liafuan Portuges tuir regra Tetun nian. Ez. **situasaun, fasil, eskola, tiu, ezemplu, Xina**.

Bainhira letra Portuges ida ita la pronunsia, ita mos la hakerek ho Tetun. Por ezemplu, 'h' ho Portuges ita la rona, nunee ita mos la hakerek. Ez. **otel, ospital, ektare, elikopteru, rehabilitasaun**.

Kuandu letra ikus ho Portuges mak 'o', ho Tetun ita rona 'u', hakerek mos 'u'. Ez. **kuandu, membru, deputadu**.

Se ita boot halo tuir regra ida nee deit, ita nia ortografia sei aumenta loos lalais.

¹ Uluk, ortografia simples hakerek 'ny' ho 'ly', tanba 'nh' uza ba liafuan **bainhira, bainhaat** ho **bainhitu**. Agora muda fali ba 'nh' ho 'lh', tanba ema barak simu, no fasil atu transfere ba Portuges. Nunee, ita lee 'n-h' iha liafuan Tetun (ez. **bainhira**), no lee 'ny' iha liafuan Portuges (ez. **manha**).

² Uluk, ema baibain dehan 'efi', 'eli', 'eni', 'eri', tuir Portuges antigu. Maibee agora, Portuges temi badak deit.

Diferensa entre ortografia simples ho ortografia INL

Ortografia simples ho ortografia INL laduun dook malu. Rua-rua hakerek liafuan tuir ita rona, no hakerek vogal naruk ho letra dobradu. Diferensa boot liu mak nee:

INL	Simples
Distingi 'rr' / 'r' tuir Portuges: <i>karru/karu</i>	'r' deit
' tuir Tetun Terik: <i>ha'u di'ak de'it</i>	La uza letra '': <i>hau diak deit</i>
ñ, ll: <i>maña, falla</i>	nh, lh: <i>manha, falha</i>
asentu: <i>animál, oinsá</i>	la uza asentu: <i>animal, oinsaa</i>
trasu barak: <i>laran-moras, ha'u-nia</i>	trasu uitoan: <i>laran moras, hau nia</i>

Revizaun

1. Hakerek prinsipiu lima nebee ita bele uza hodi hili ortografia nebee mak diak liu.
2. Hili ida nebee mak loos: hotel / otel; eskola / escola, alokasaun / alocação, membro / membru, kuandu / quando, secundaria / sekundaria, povo / povu, tiu / tio, hospital / ospital.

4. Aprende liafuan foun

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele: ¹

- hatene, estudante presiza liafuan hira;
- hatene oinsaa dekor liafuan foun;
- hatene informasaun nebee mak ita bele hetan iha disionariu;
- hatene diferenza entre ortografia simples ho ortografia INL nian.

Emas baibain hatene liafuan hira?

Emas baibain hatene liafuan hira? Nee susar atu hatene, tanba depende ita nia definisaun. Liafuan balu ita rona ona, no kompriende uitoan ona, maibee seidak hatene uza; liafuan hirak nee ita ‘hatene’ ka seidak? Nunee mos, liafuan balu, se ita hatene nia huun, ita mos kompriende liafuan nee, por ezemplu se ita kompriende *sala* ho *laek*, ita mos kompriende *sala-laek*. Entaun ita sura *sala*, *laek* ho *sala-laek* keta-ketak (halo liafuan tolu) ka, sura deit *sala* ho *laek* (liafuan rua)?

Kona ba Tetun, emas seidak halo peskiza kona ba liafuan hira mak emas baibain hatene. Maibee kona ba Ingles, nia dadus maizumenus hanesan nee:²

- Labarik tinan 6 hatene ona liafuan 2.500 ba leten. Labarik sira nebee toman ona lee, ka baibain rona emas lee ba sira, sira nia vokabulariu bele too liafuan 5,000, nee dehan katak boot liu labarik sira seluk dala rua.
- Estudante nebee foin tama universidade hatene liafuan 20,000. Nee dehan katak, molok atu tama universidade, emas tin-tinan aprende liafuan 1,000.
- Ferik-katuas sira nebee lee barak durante sira nia vida tomak bele hatene liafuan too 50,000 ba leten. Maibee sira nebee uluk eskola depois nunka lee tan no nunka estuda tan, sira nia vokabulariu laduun aumenta ona.

Ita presiza hatene liafuan hira?

Kona ba Tetun, emas seidak halo peskiza kona ba liafuan hira mak ita presiza hatene. Maibee kona ba Ingles, nia dadus mak nee: ³ Se ita lee testu ruma ho Ingles, se ita nia vokabulariu Ingles too ona liafuan 3000, entaun ita sei hatene 95% hosi liafuan hotu-hotu iha testu nee, sei iha 5% mak ita la

¹ Informasaun barak iha kapitulu nee bazeia ba CDU (2014: 74-84).

² Numeru nee bazeia ba referensia tolu:

- Wren, Sebastian. (2014). *Developing Research-Based Resources for the Balanced Reading Teacher* (<http://www.balancedreading.com/vocabulary.html>)
- *Vocabulary*. (2014). Iha en.wikipedia.org
- CDU (2014: 74).

³ Dadus nee hosi Wren, Sebastian. (2014). *Developing Research-Based Resources for the Balanced Reading Teacher* (<http://www.balancedreading.com/vocabulary.html>). Liafuan nebee huun hanesan, nia sura dehan liafuan ida deit. Por ezemplu, *quick* ho *quickly*, nia sura ida deit.

hatene. Maibee se ita nia vokabulariu too ona liafuan 5000, entaun ita sei hatene 99.9%, so 0.1% mak ita la hatene.

Tanba saa mak ita tenki aumenta tan ita nia vokabulariu?

Ita hotu presiza aumenta ita nia vokabulariu. Tanba saa? Se ita nia vokabulariu luan, ita iha vantajen barak:

- Ita bele kompriende diak liu buat nebee mak ita lee ho rona iha situasaun formal, hanesan iha jornal, eskola, notisias, seminariu, konferensia ho igreja.
- Ita bele koalia no hakerek diak liu, laos deit ho Tetun loro-loron nian kona ba asuntu baibain, maibee kona ba asuntu foun iha situasaun formal, ez. iha konferensia, seminariu, eskola ho servisu.
- Ita bele hetan rezultadu diak liu iha ezame ho servisu uma, tanba ita kompriende liu, no bele esplika diak liu. Se ita nia vokabulariu kiik deit, ita la bele hetan valor diak iha eskola.
- Ita bele analiza no hanoin ho klaru liu. Se ita la hatene liafuan atu temi buat ruma, susar loos atu hanoin klean kona ba buat nee.

Estudante iha universidade tenki aprende liafuan foun barak, hosi kategoria rua:

- liafuan jeral; ez. **baze de dados, sublinha, baxarelatu, rejimi kareira**
- liafuan hosi ita nia area rasik, hanesan enjenharia ka turizmu; ez. **baze de dados relasional ho enkriptasaun** iha area komputador.

Ho lian Tetun, liafuan akademiku barak liu foti hosi Portuges.

Oinsaa atu aprende liafuan foun?

Prosesu aprende liafuan foun baibain iha etapa haat hanesan nee:

1. Ita identifika liafuan foun. Baibain ita rona liafuan foun, ita la buka kedas nia signifkadu. Ita rona ka lee dala hira ona mak foin buka atu kompriende.
2. Ita kompriende liafuan nee bainhira mosu iha fraze laran, maibee se liafuan nee hamriik mesak iha lista ruma, ita la hatene. Bainhira ita foin rona liafuan foun dala haat, baibain ita seidaok kompriende lo-loos, tanba seidaok haree iha kontestu oi-oin. Ita rona dala 12 foin kompriende di-diak.
3. Ita bele foo liafuan nee nia definisaun (maizumenus). Nee dehan katak, ita kompriende ona liafuan nee, maski seidaok bele uza rasik.
4. Ita bele uza liafuan nee bainhira ita koalia ka hakerek.

Oinsaa mak ita bele aumenta ita nia vokabulariu?

- Ita presiza lee barak no rona orador koalia kona ba asuntu oi-oin. Ema nebee lee barak, sira nia vokabulariu luan liu ema seluk nian.
- Bainhira ita hetan liafuan foun ida, koko took siik nia signifkadu. Se hakarak hatene liu tan, buka iha disionariu.
- Dekor liafuan foun.
- Uza liafuan foun nebee mak ita aprende. Buat nebee ita la uza, baibain lakon fali.

Uza kartaun (*flashcards*) hodi dekor

Ita bele uza kartaun hodi dekor liafuan foun. Nia metodu mak nee:

- Hakerek liafuan foun iha sorin, definisaun iha sorin. Se bele aumenta ezemplu diak ida.
- Loro-loron haree kartaun 5-10, balu foun, balu tuan. Haree ba sorin, depois hatete saida mak iha sorin. Por ezemplu, haree liafuan, depois hatete nia definisaun. Se lae haree definisaun, hatete nia liafuan. Se loos, tau vistu iha ninin. Se sala, la bele tau vistu lai.
- Kartaun nebee ita siik loos, rai ba semana oin. Nebee mak sala, rai ba aban.
- Bainhira ita siik loos dala tolu ona (entaun tau vistu tolu ona iha kartaun), ita laduun presiza haree tan kartaun nee. Hein tan fulan ida foin haree fila fali. Se loos nafatin, la presiza ona, tanba bele dehan hatene ona.

Prosesu nee bele halo ho kolega: ida husu, ita hataan. Bele mos halo ho grupu rua hodi haree grupu nebee mak domina liu materia nee.

Sistema nee mos bele uza ba materia seluk, laos lingua deit. Por ezemplu, bele tau produktu kimiku ida nia naran iha sorin, nia formula iha sorin (ez. bee = H₂O). Bele mos tau pergunta ida iha sorin ('Planeta hotu-hotu nia naran saida?') no nia resposta iha sorin.

Se ita iha komputador, *tablet*, ka telefone *smart phone*, ita mos bele *download* programa oi-oin atu ajuda ita dekor liafuan foun. Baibain iha funsaun hanesan ho kartaun nee, maibee balu foo mos jogu oi-oin. Ida mak Quizlet, ita bele *download* ho gratis hosi www.quizlet.com.

Uza disionariu

Iha disionariu oi-oin. Balu uza lingua ida deit. Ba liafuan ida-ida, disionariu nee foo nia definisaun ho lingua nee duni. Balu uza lingua rua ka liu tan. Ba liafuan ida-ida, disionariu nee foo nia tradusaun ho lian seluk.

Balu disionariu jeral; so liafuan jeral mak tama iha laran. Balu disionariu ba area espesifiku, hanesan enjenharia ka turizmu; so liafuan hosi area nee mak tama iha laran.

Ba liafuan ida-ida, disionariu baibain hatudu informasaun tuir mai:

- Ortografia. Liafuan nee hakerek oinsaa?
- Pronunsia.
- Kategora gramatika: Ida nee substantivu, verbu, adjetivu, ka saida?
- Definisaun, ka tradusaun ba lian seluk.

Disionariu balu mos foo informasaun tuir mai:

- Liafuan nia huun. Liafuan nee hosi lingua nebee?
- Ezemplu: fraze ida nebee uza liafuan nee.
- Liafuan seluk nebee iha relasaun ho liafuan nee, hanesan nia sinonimu ka antonimu, liafuan nebee espesifiku liu ka jeral liu
- Liafuan nee uza iha kontestu saida? Ez. antigu ka, ema tekniku deit mak uza ka.

► 1. Tuir mai iha ezemplu oi-oin. Ba ida-ida, buka hatene:

- (i) Disionariu nee uza lingua hira?
- (ii) Disionariu nee foo informasaun saida? ez. foo kategora gramatika ka, ezemplu ka?
- (iii) Liafuan nee nia kategora gramatika saida?

Hosi: Williams-van Klinken, Catharina. (prepara dadauk). *Disionariu interativu Tetun-Ingles-Portuges-Indonezia*.

halo pouku

mock, ridicule

memperolok-olokan

fazer pouco de, troçar, fazer troça de, gozar, reinar, rir de

Atu hanesan: halo trosa, goza, abuzo malu, book malu.

esportasaun

n

export, exporting

ekspor

exportação (f)

Hosi: Port.

Antonimu: importasaun

Ez. Tinan ida nee, esportasaun kafé menus, maibee importasaun foos sae makaas.

Hosi: Correia, Adérito José Guterres, de Araújo e Corte-Real, Benjamim, Hull, Geoffrey Stephen, Saunders, George William, Tilman, Rosa da Costa, Soares, Mário Adriano, & dos Santos, Domingos. (2005). *Disionáriu nasional ba Tetun ofisial*. Dili: Instituto Nacional de Linguística, Universidade Nacional Timor Lorosa'e.

pouku (halo ~)

VERBU Halo moe, goza, hatún ema nia dignidade.

SIN. zombaria, trosa.

obra

SUBSTANTIVU

1. Tarefa ka knaar ida.

2. Serbisu arte nian ida.

EZ. Halo estátua funu-na'in sira-ne'e obra boot ida.

Siik liafuan foun nia signifikadu

Bainhira ita hetan liafuan foun ida, dala barak ita bele siik nia signifikadu. Atu siik ho diak, ita bele uza informasaun hirak tuir mai:

1. Se karik liafuan nee iha prefiksu ka sufiksu, no ita hatene liafuan nia huun, ita bele siik mos nia signifikadu. Ez. **falsifikasaun** mai hosi **falsu** + **ifika** + **saun**. Sufiksu **-ifika** ita haree ona iha **simplifika** (halo simples) ho **fortifika** (halo forti); **-saun** hatudu ba prosesu. Nunee, ita bele siik dehan **falsifikasaun** nee prosesu halo buat ruma sai falsu.
 2. Dala ruma testu foo liafuan nia definisaun. Ez.
“Quo Vadis!. Signifika lia fuan Latina nee dehan katak, prosesu ida ke ninia hun ho rohan la hatene loos halai ba nebe.” (STL 12/1/2007)
 3. Balu foo nia tradusaun ba liafuan seluk. Ez.
Literatura konvida ita atu fila fali atu observa (meneropong) ita-nia espasu fuan ho neon nian. (Abe Barreto (2009), ‘Lia murak-lia murak-lia matak malirin’)
 4. Dala ruma testu foo ezemplu.
Ema uitoan deit mak gosta hakiak reptil, hanesan samea, toke ho teki.
 5. Hosi estrutura fraze ita bele haree, ida nee sasaan ruma ka, ema ka, hahalok ka, karakteristik ka...
Hau nia biin hakarak sosa perola, maibee karun liu.
Ema nee nia hahalok amoral.
 6. Hosi kontestu ita dala ruma bele haree nia signifikadu.
Hau lakohi hemu gin and tonic tanba tauk lanu.
 7. Ita dala barak bele siik, autor senti oinsaa kona ba buat nee: buat nee diak ka la diak?
Imi farizeu sira hamoos kopu no bikan nia liur, maibé imi-nia laran mesa karak no aat. (Lucas 11:39 iha Liafuan Diak ba Imi).
- 2. Lee fraze tuir mai. Liafuan ho linha iha okos, siik took nia signifikadu. Ita uza informasaun saida hodi siik nee?
- (i) Ohin labarik ida mout iha tasi ibun Pantai Kelapa. Ema lukudor Atauro ida mak ajuda nia.
 - (ii) Hakmirik nee haan ba gostu, tanba halo hosi kamii, ai manas ho ai farina tahan.
 - (iii) Jesus dehan: "Maria!" Nia fila hodi dehan ba Jesus: "Rabboni!" katak Mestre. (João 20:16, Liafuan Diak ba Imi)
 - (iv) Labarik feto nee ema oin nain tanba nia foin mai hela iha bairu nee maibee nia liga diak nia vizinhu hotu.
 - (v) Iha jardin animal nian, ema tau animal herbivoru ho karnivoru keta-ketak tanba sira haan hanaan la hanesan. Razaun seluk, keta halo animal karnivoru haan fali animal herbivoru.
 - (vi) Hau nia amaa hela iha foho, uluk ami sei kiik nia sempre homan biti husi hedan hodi habai kafee no uza ba toba.
 - (vii) Uluk hau sei kiik, iha tempu udan, hau nia apaa haruka hau baa fokit barlega iha batar laran hodi baa foo haan fahi.
 - (viii) Kous labarik keta doko demais, se lae nia bele mura tanba nia foin haan bosu loos.
 - (ix) Hau gosta ba misa iha igreja nee tanba iha haklaken nain nebee diak.
 - (x) Kuitadu! Besi sira foin hola nee mesak meak deit.

Ortografia simples ho ortografia INL

Too agora, disionariu ho testu uza ortografia oi-oin. Disionariu balu uza ortografia INL nian. Atu buka liafuan tuir ortografia nee, ita presiza hatene diferensa tuir mai:

Ortografia simples	Ortografia INL	Komentariu
nh	ñ	Iha disionariu INL, ‘ñ’ tama hamutuk ho ‘n’. Por ezemplu, liafuan nee tu-tuir malu iha Hull (2002): mana, maná, maña, manabe
lh	ll	
r	rr	Ho Portuges, ‘rr’ ho ‘r’ rona la hanesan, ez. <i>carro</i> ho <i>caro</i> ; nunee hakerek mos la hanesan. Ho lian Tetun, rua nee rona hanesan, nunee ortografia simples hakerek mos hanesan.
la uza ’	’	Letra nee hosi Tetun Terik, maibee iha Tetun-Dili ema kuaze la pronunsia ona. Nee mak ortografia simples la hakerek. Iha disionariu, letra nee la influensia liafuan nia pozisaun. Por ezemplu, liafuan nee tu-tuir malu iha Hull (2002): nedok, ne’e, ... ne’emai, neen.

INL mos uza trasu barak (ez. **ai-kakeu, ha’u-nia**), maibee la afeta liafuan nia pozisaun iha disionariu.

Halo lista liafuan foun

Liafuan foun nebee ita hasoru, diak liu hakerek iha lista para bele halo revizaun. Iha lista nee hakerek:

- liafuan nee
- definisaun
- sinonimu, antonimu
- ezemplu: fraze ida uza liafuan nee
- Portuges, Ingles ka lian Indonezia, se ita hatene.
- Se bele, tau mos dezenhu, por ezemplu ba sasaan ka hahalok.
- Ezemplu:

integridade

Ema nebee iha integridade, nia onestu, no halo tuir saida mak nia koalia.

≈ onestu, laran moos ≠ bosok-teen = *integridade* (P), *integrity* (E)

Ez: Ita presiza ukun nain sira nebee iha integridade.

Revizaun

1. Tuir peskiza iha lian Ingles nian, ema baibain hatene liafuan hira? Labarik tinan 6 hatene hira, estudante foin tama universidade hatene hira, no ferik-katuas nebee lee durante sira nia vida tomak hatene hira?
2. Tanba saa mak ita tenki aumenta tan ita nia vokabulariu? Esplika buat haat.
3. Prosesu aprende liafuan foun oinsaa? Temi etapa haat.
4. Oinsaa mak ita bele aumenta ita nia vokabulariu? Temi buat haat.
5. Oinsaa mak ita uza kartaun (*flashcards*) hodi dekor?
6. Bainhira ita buka liafuan iha disionariu, ita bele hatene informasaun saida? Temi buat walu.
7. Oinsaa mak ita siik liafuan foun nia signifikadu? Temi buat hitu.
8. Oinsaa mak ita siik liafuan foun nia signifikadu? Temi buat hitu nebee dala ruma bele ajuda ita siik.

Bibliografia: Disionariu ho glosariu

Disionariu interativu iha komputador

Williams-van Klinken, Catharina. (2011). *Interactive Tetun-English dictionary*. Dili: Dili Institute of Technology. www.tetundit.tl. [Tetun/Ingles, Ingles/Tetun. Gratis, foo liafuan ho espresaun loro-loron nian hamutuk 7.400, balu ho sinonimu, antonimu ho ezemplu. Bele buka tuir Tetun ka Ingles, bele mos buka tuir kategoria hanesan hahaan ka saude.]

Disionariu jeral

Buka Hatene. (2005). *Disionáriu Tetun-Portugés-Indonéziu ho matadalan gramátika nian; Dicionário Tetun-Português-Indonésio com guia de gramática; Kamus Tetun-Portugis-Indonesia dengan buku pedomam tatabahasa*. Dili: Buka Hatene. [Tetun/Portuges/Indonezia, badak]

Correia, Adérito José Guterres, de Araújo e Corte-Real, Benjamim, Hull, Geoffrey Stephen, Saunders, George William, Tilman, Rosa da Costa, Soares, Mário Adriano, & dos Santos, Domingos. (2005). *Disionáriu nasionál ba Tetun ofisiál*. Dili: Instituto Nacional de Linguística, Universidade Nacional Timor Lorosa'e. [Liafuan Tetun, foo definisaun mos ho lian Tetun.]

Costa, Luís. (2000). *Dicionário de Tétum-Português*. Lisbon: Edições Colibri. [Tetun Terik/Portuges.]

Hull, Geoffrey. (2000). *Short English-Tetum dictionary*. Sydney. [Ingles/Tetun.]

Hull, Geoffrey. (2002). *Standard Tetum-English dictionary*. (3rd ed.). Winston Hills: Sebastião Aparício da Silva Project in association with Instituto Nacional de Linguística. [Tetun/Ingles, boot, inklui liafuan Tetun Terik ho Portuges barak nebee ema baibain la hatene.]

Manhitu, Yohanes. (2002). *Kamus Indonesia-Tetun Tetun-Indonesia*. Jakarta: PT Gramedia Pustaka Utama.

Simões, S. (2014). *Disionáriu badak Tetun-Portugés, Portugés-Tetun, Inglés-Tetun, Tetun-Ingles*.

Williams-van Klinken, Catharina. (2008). *Word-finder: English-Tetun, Tetun-Ingles*. Dili: Dili Institute of Technology. [Tetun/Ingles, Ingles/Tetun. Foo liafuan loro-loron nian deit, hamutuk 4.500.]

Disionariu espesifiku (glosariu)

ARD, MOI, & UNTL. (2004). Glossário de Terras. Hosi http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/Pnadb833.pdf. [Tetun/Portuges/Ingles/Indonezia, kona ba lei rai nian.]

Glossário de termos seleccionados da Formação Profissional em Português, Tetum e Inglês / Vocational training: a glossary of selected terms in Portuguese, Tetum and English. (2002). Dili: Secretaria de Estado do Trabalho e Solidariedade. [formasaun profesional.]

Glosáriu Edukasaun Sívika ho lian Tetun, Portugés, Inglés, Indonézia. (data la iha). Dili: UNDP. [Tetun/Portuges/Ingles/Indonezia, kona ba edukasaun sivika.]

Independent Electoral Commission, & UNDP. (2002). *Glosáriu eleisaun nian: lia fuan kona ba eleisaun*. Dili, East Timor. www.tetundit.tl. [Catharina Williams-van Klinken halo hamutuk ho Nuno Gomes, Fransisco Luis Fernandes ho Bernardino Menezes. Tetun/Portuges/Ingles/Indonezia, kona ba eleisaun.]

Quintão, Guilherme da Silva. (2007). *Disionáriu jerál agrikultura*. Dili: Timor Aid. [Tetun ho definisaun, balu ho Ingles, Portuges lian Indonezia, kona ba agrikultura.]

— (2008). *Disionáriu tékniku pekuária no veterinária*. Dili: Timor Aid. [Tetun ho definisaun, balu ho Ingles, Portuges lian Indonezia, kona ba pekuaria ho veterinaria.]

- de Souza, Ilda , & Morgan de Queiroz, Josué. (2012). *Glossário multilíngue de ferramenos e instrumentos: Português – Tétum – Indonésio - Inglês*. Hera: Faculdade de Engenharia, Ciências e Tecnologia, Universidade Nacional Timor Lorosa'e. [Tetun/Portuges/Ingles/Indonezia, kona ba instrumentu.]
- UNTAET Human Rights Unit. (1999). *Human rights glossary*. Dili. [Ingles/Indonezia/Tetun/Portuges, badak, kona ba direitus umanus.]
- USAID Land law Program II. *Glosáriu agrikultura nian*. Dili. Tetun/Portuges/Ingles/Indonezia, kona ba agrikultura, pajina 9.]
- USAID Land law Program II. *Glosáriu lei rai nian*. Dili. Tetun/Portuges/Ingles/Indonezia, kona ba lei rai nian, pajina 13.]
- USAID Land law Program II. *Glosáriu ekonomia nian*. Dili. [Tetun/Portuges/Ingles/Indonezia, kona ba ekonomia, pajina 8.]
- Williams-van Klinken, Catharina, Cham, Marcelo Fernandes Xavier, & Alkatiri, Saleh Abdullah. (2013). *Glosariu informatika ho lian Tetun, Portuges, Ingles ho Indonezia*. Dili: Dili Institute of Technology. www.tetundit.tl. [Tetun/Portuges/Ingles/Indonezia, kona ba informatika, liafuan 700.]

Ortografia: Vogal naruk (1)

Ho Tetun, vogal badak ho vogal naruk la hanesan. Por ezemplu, **hare** (*padi*) ho **haree** (*melihat*), **kabas** (*kapas*) ho **kabaas** (*bahu*), **kaben** (*menikah*) ho **kabeen** (*ludah*). Tanba rona la hanesan, ita mos hakerek la hanesan. Ita hakerek vogal naruk halo dobradu, hanesan iha ezemplu tuir mai:

aas		hahuu		knaar		nebee
aat		hamriik		knuuk		neen
baa	'pergi'	haree	'melihat'	kokoreek		nusaa
baar		harii		kokoteek		nuu
basaa	'karena'	hariis		laduun		oinsaa
bee	'air'	hasee		lee		raan
been		hataan		lees		riin
biin		hatuun		leet		saa
dadeer		hatuur		liis		sasaan
faak		huu		mamiik		see 'siapa'
feen		huun		manaan		sees
foo		iis		meer		siin
foos		kaan-teen		mii		taa
fuuk		kabaas	'bahu'	moos	'bersih'	tansaa
haan		kabeen	'ludah'	morteen		tee
haas		kabeer		nabeen		teen
haat		kadoo		naklees		tuun
hadeer		kamaan		nanaal		tuur
hahaan		kamii		nebaa		uut

5. Liga fraze kona ba tempu

Objetivu

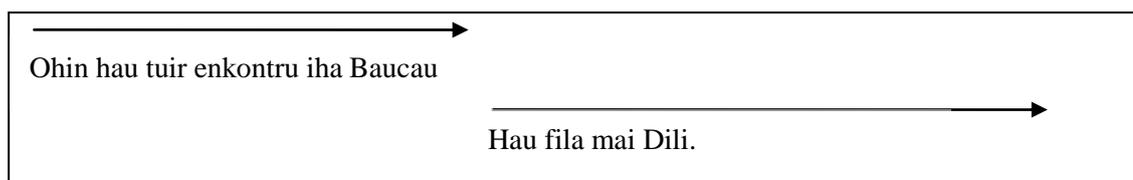
Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- liga fraze rua ho dalan oi-oin, para hatudu relasaun tempu nian;
- hatene metodu oi-oin hodi dekor informasaun foun;
- hatene uza pontu ho virgula.

Liga fraze kona ba tempu: *A depois B*

Baibain ita konta istoria ita presiza temi mos tempu. Saida mak akontese uluk? Buat rua akontese dala ida ka, ida hotu lai mak foin buat seluk akontese?

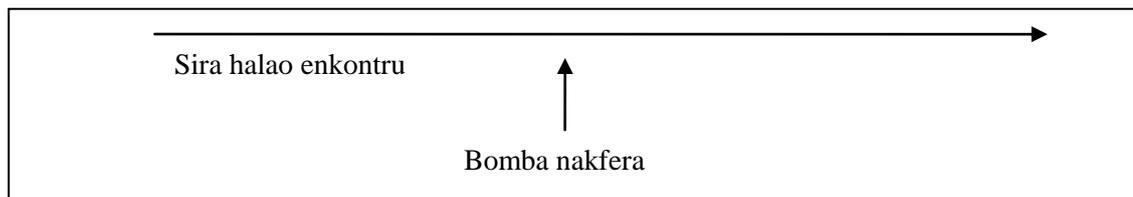
- 1. Koko took hakerek informasaun tuir mai, oin neen. Temi uluk enkontru mak foin temi **fila mai Dili**. Ezemplu: **Ohin hau tuir enkontru iha Baucau, depois fila mai Dili**. Kuidadu atu la bele muda nia signifikadu.

- 2. Hakerek took informasaun nee oin tolu tan, maibee tau **hau fila mai Dili** iha oin fali. Hanesan Ingles *Today I came back to Dili after attending a conference in Baucau.*

Liga fraze: *Bainhira A sei lao hela, derepentente B akontese*

- 3. Hakerek informasaun tuir mai, oin lima.

Oinsaa atu dekor?

Iha universidade ita presiza dekor buat barak. Diak liu ita hatene metodu diak para dekor informasaun foun.¹

- 4. Hanoin took resposta ba pergunta hirak tuir mai. Ba pergunta ida-idak, analiza took, ita uza metodu saida hodi hanoin hetan nia resposta?
- (i) Ita nia kolega ida nia numeru telefone hira?
 - (ii) Oinsaa atu loke sabraka?
 - (iii) Ita nia loron primeiru hahuu eskola primaria oinsaa?
 - (iv) Horiseik ita hatais rounpa saida?
 - (v) Ita nia sertidaun RDTL agora iha nebee?
 - (vi) Oinsaa mak ita lao husi DIT ba iha Timor Plaza?

Dala ruma ita uza estratejia oi-oin hodi dekor informasaun nee. Ita dekor numeru telefone oin ida, maibee dekor oinsaa atu loke sabraka oin seluk.

Estratejia atu dekor faktu

Iha kapitulu 4 ita aprende ona oinsaa atu uza kartaun *flashcard* atu dekor buat foun. Tuir mai iha tan metodu hodi aprende faktu, hanesan numeru, dadus, formula, ho liafuan foun:

- Buat nebee ita atu dekor, temi tu-tuir malu ho ritmu makaas. Ez. basa liman ka fekit liman hodi temi soma, ka data loron boot nian ('restaurasaun 28 November, invazaun 7 Dezembru...'), nasaun ida-idak ho nia kapitulu ('Portugal – Lisboa, Italia – Roma...')
- Atu dekor numeru telefone, uza liman fuan hodi hatama beibeik numeru nee ba telefone too hatene ona.
- Imajina informasaun nee mosu iha ita nia oin. Ez. imajina mapa Azia ka numeru telefone ruma.
- Hatete sai informasaun nee ho lian makaas, para ita bele rona.
- Hakerek fila-fila informasaun nee.
- Buka saida deit mak bele ajuda ita dekor buat nee. Ezemplu, se ita atu dekor '1326', entaun bele haree $2 \times 13 = 26$. Se atu dekor '1551', entaun ita fila '15' hetan '51'. Se atu dekor data, dala ruma data nee monu iha ita nia maluk ruma nia data moris.

¹ Seksaun ida nee adapta hosi CDU (2014: 116 – 121). Pergunta primeiru sira adapta fali hosi: S. Cottrell. (2003). *The Study Skills Handbook*, 2nd edition. Palgrave MacMillan.

Estratejia seluk hodi dekor

- Atu hanoin, oinsaa mak atu halo buat ruma, diak liu halo duni. Por ezemplu, dala ruma ita nia liman hatene oinsaa mak atu loke sabraka, maski ita nia ibun la hatene esplika.
- Atu hanoin fila fali, horiseik hatais saida, dala ruma ita tenki hanoin uluk: “Horiseik hau iha nebee? Hau halo saida?”
- Atu hanoin fila fali, ita nia sertidaun RDTL iha nebee, dala ruma ita uza estratejia oi-oin. Karik ita imajina fatin nebee mak ita baibain tau sertidaun. Bele mos hanoin kona ba loron ikus nebee mak ita uza sertidaun nee: Momentu nebaa ita halo saida? Ita iha nebee?
- Halo revizaun minimu dala tolu, iha loron keta-ketak.
- Liga informasaun foun ho buat nebee mak ita hatene ona. Por ezemplu, se ita hatene Portuges *industria*, entaun kuandu ita aprende Ingles *industry*, diak liu kompara ho Portuges: Nia signifikadu hanesan ka? Pronunsia besik malu. Ortografia diferensa saida?
- Buat nebee ita aprende iha eskola, koko took esplika ba ema seluk. Halo diskusaun ho estudante sira seluk kona ba buat nebee mak ita estuda.
- Hakerek rezumu ho ita nia liafuan rasik.
- Hanoin took: Buat nebee hau estuda nee, hau bele uza oinsaa?

Pontuasaun: pontu ho virgula

Pontu ho virgula importante, tanba ajuda ema nebee lee. Pontu hatudu katak fraze kompletu ona; baibain ema nia lian tuun. Virgula hatudu katak ema lee bele dada uitoan, maski fraze seidak hotu. Baibain ema nia lian sae.

- 5. Iha testu oin mai, troka trasu halo pontu ka virgula. Aumenta mos letra boot.

iha segunda - loron 8 fulan dezembru 2014 - lafaek ida lori lakon labarik mane ida iha tasi ibun kristu rei - labarik nee naran joão da costa dos anjos - iha tempu nebaa - nia tiun sr. rui de almeida - nia maun martinho ho nia alin josé halai baa bolu polisia - maibee sira buka la hetan - liu tiha loron tolu peskador ida hosi grupu peskador atauro (gpa) hetan nia mate isin iha tasi ibun pantai kelapa nian - i tula ba ospital nasional guido valadares - iha nebaa dr. manuel monteiro halo autopsia foin entrega mate isin ba familia para lori baa hakoi iha santa cruz - informasaun nee hotu vitima nia aman caetano dos anjos foo sai ba jornalista sira iha entrevista ho radio televizaun timor leste (rttl) -

Revizaun

1. Foo metodu lima hodi dekor numeru.
2. Foo metodu lima hodi dekor liafuan foun.
3. Ita uza pontu hodi hatudu saida? Virgula hatudu saida?

6. Hakerek badak, klaru, ho simples

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:¹

- hatete tanba saa mak ita presiza hakerek relatoriu badak ho simples;
- simplifika fraze balu, para la bele naruk liu, no uza deit liafuan nebee lee nain sira kompriende;
- hatete diferenza rua entre hakerek ho koaliala;
- kompriende substantivu abstratu dehan saida, no foo ezemplu balu.

Tansaa mak ita presiza hakerek badak, klaru ho simples?

Bainhira ita hakerek relatoriu ruma, diak liu hakerek badak ho simples. Tanba saa?

1. Informasaun nebee ita hakerek iha relatoriu nia laran, importante. Sei iha impaktu ba ita nia organizasaun, ba kliente, dala ruma ba nasaun tomak. Nunee, se ema lee la kompriende ka kompriende sala, bele iha konsekuensia nebee todan. Nee dehan katak buat ruma bele lao la loos tanba deit ema kompriende sala nee.
 2. Ema nebee lee, baibain la iha tempu atu lee relatoriu nebee naruk liu. Saa tan, relatoriu nee la klaru!
 3. Dala barak, ema husu ita atu hakerek relatoriu, tanba ita mak hatene barak liu kona ba asuntu nee. Ita mak espesialista. Maibee ema nebee lee relatoriu nee, laos espesialista iha area nee. Bele sira ema matenek teb-tebes, bele ema eskola boot, maibee dala ruma sira eskola boot kona ba buat seluk.
- 1. Hanoin took kona ba ita nia area estudu rasik. Se ita hakerek relatoriu ka dokumentu seluk nebee ema la kompriende, konsekuensia todan saida mak bele mosu?

Tansaa mak ema barak la hakerek badak, klaru ho simples?

- 2. Haree ba relatoriu oi-oin. Relatoriu sira nee klaru ka? Badak ka? Hakerek ho simples ka? Por ezemplu, koko took kompriende paragrafu tuir mai, nebee foti hosi relatoriu ida kona ba edukasaun.²

Referendu ba independensia husi Indonezia liu tiha, maizumenus 90 porsentu husi eskola hirak mak estraga (aat) no maizumenus entre eskola haat husi lima mak destrui no profesores hirak nebee laos Timor oan fila hikas ba sira nian rain, sistema edukasaun estraga ho lalais.

Relatoriu barak nebee ita haree, naruk demais, la klaru, no la simples.

- 3. Tanba saa mak ema hakerek relatoriu nebee naruk demais, no susar liu atu kompriende? Buka took razaun tolu.

¹ Materia barak iha kapitulu nee foti hosi Williams-van Klinken, Catharina (2005). *Tetun 1*. Dili: Dili Institute of Technology.

² Hosi “Edukasaun Timor-Leste: Dalan ba oin” (Banco Mundial, 2003, pajina 2), maibee hakerek fila fali tuir ortografia simples.

Ezemplu ida hodi analiza

- 4. Lee di-diak testu A ho B iha kraik, i hakerek resposta ba pergunta iha okos:

Testu A¹

Investe ba edukasaun iha periodu ba pre-independensia insuficiente hela no nia rezultadu, mak oras nee ema nebee la hatene lee no hakerek aas teb-tebes, liu 40 porsentu husi populasaun adultus la hatene hakerek no lee, inkluidu metade husi fetu adultus. Iha tempu okupasaun Indonezia, manajerial, administrativu, profesional, no pozisaun teknikus mesak ema Indonezia mak okupa (enxe) hotu. Iha setor edukasaun nian, 20 porsentu husi profesores sira iha eskola primariu no 80 porsentu iha eskola sekundariu laos Timor oan.

- (i) Tuir autor testu A nee, tansaa mak ema barak la hatene lee ho hakerek?
- (ii) Hosi fetu, hira mak la hatene lee ho hakerek?
- (iii) Testu nee, ita kompriende ho diak ka laduun?
- (iv) Liafuan iha testu nee 78. Liafuan hira mak hosi Portuges?
- (v) Marka liafuan nebee ita laduun kompriende. Hamutuk liafuan hira?
- (vi) Iha fraze hira? Fraze naruk liu iha liafuan hira?

Testu B

Antes Timor Lorosae ukun aan, osan nebee gasta ba edukasaun la too. Tanba nee, agora ema barak teb-tebes la hatene lee no hakerek. Hosi ema nebee boot ona, 40% la hatene lee ho hakerek; hosi fetu, 50%. Iha tempu Indonezia, kadeira hotu-hotu foo ba ema Indonezia; por ezemplu, ulun sira, ema nebee servisu iha administrasaun, ema profesional, no ema tekniku, mesak ema Indonezia deit. Iha tempu nebaa, 20% hosi profesor eskola primaria mai hosi Indonezia. Iha eskola sekundaria, 80% mak laos Timor oan.

- (vii) Tuir autor testu B nee, tansaa mak ema barak la hatene lee ho hakerek?
- (viii) Hosi fetu, hira mak la hatene lee ho hakerek?
- (ix) Testu nee, ita kompriende ho diak ka laduun?
- (x) Liafuan iha testu nee 82 . Liafuan hira mak hosi Portuges?
- (xi) Marka liafuan nebee ita laduun kompriende. Hamutuk liafuan hira?
- (xii) Iha fraze hira? Fraze naruk liu iha liafuan hira?
- (xiii) Informasaun iha testu rua nee hanesan ka lae?
- (xiv) Testu ida nebee mak fasil liu atu kompriende (A ka B)?
- (xv) Saida mak halo testu ida nee sai fasil liu?
- (xvi) Testu rua nee, ida nebee mak rona diak liu?

¹ Testu nee hosi “Edukasaun Timor-Leste: Dalan ba oin” (Banco Mundial, 2003, pajina 1), maibee ami hakerek fila fali ho ortografia simples, no hasai liafuan “no mais ou menus un tersu hosi fetu adultus”, tanba la klaru.

Oinsaa mak ita bele hakerek badak, klaru ho simples?

Dalan tolu hodi hakerek badak, klaru ho simples, mak hanesan tuir mai:

1. Uza liu-liu liafuan nebee ema hotu-hotu hatene, duke liafuan nebee ema laduun hatene. Bainhira presiza uza termu ruma nebee lee nain sira la hatene, esplika ho di-diak.
 2. Frazee la bele naruk liu. Diak liu la bele liu liafuan 30.
 3. Hakerek tiha, hasai fali liafuan nebee la presiza.
- 5. Iha frazee tuir mai, liafuan balu hakerek ho metan. Troka liafuan nee atu ema nebee seidauk hatene liafuan hirak nee mos fasil atu kompiende.
- i) Durante nee sira **esforsa** aan hodi **kombate** moras malaria.
 - ii) Foin lalais nee sira halao enkontru **ultimu**.
 - iii) Governu sei **implementa** nia programa atu hamenus **pobreza**.
 - iv) Horiseik STAE **anunsia** kandidatu xefi suku iha distritu Dili no Liquiça.
- 6. Hasai liafuan nebee la presiza:
- i) Aban lokraik hau sei baa halimar joga bola iha Dili.
 - ii) Dala ruma aban hau sei la baa o nia uma karik.
 - iii) Iha loron Domingu ami sei baa kanta ho hananu iha igreja.
 - iv) Hahuu ohin hau komesa servisu makaas.
 - v) Estudante sira tenki estuda ba futuru aban-bainrua nian.
 - vi) Iha livru oi-oin nebee iha relasaun ho materia Tetun, por ezemplu hanesan livru “Hakerek Tetun Tuir Banati”.

Diferensa entre hakerek ho koalia

- 7. Lee istoria rua tuir mai kona ba ema baku malu. Ida nebee mak hakerek? Ida nebee mak ema koalia? Nia koalia karik, iha nebee? Oinsaa mak ita bele hatene? Buka diferensa rua.

1

Horiseik Antoni lao mai hosi nebaa. Nia mai too iha nee, derepenti xoke malu ho ema ida faan sigaru nebee hakur mai atu tama iha nebaa. Antoni dehan “Ai, deskulpa! Hau la haree!” Ema nee lakohi simu, no baku kedas Antoni iha fatin nee.

2

Horiseik Antonio de Carvalho lao sai hosi fatin faan modo nian iha merkadu Comoro. Nia too iha loja Venilale Furak nia oin, derepenti nia xoke malu ho joven fuuk naruk ida faan sigaru. Ema nee mai hosi estrada boot atu lao tama ba fatin faan modo nian. Antonio husu deskulpa, maibee ema nee lakohi simu, no baku kedas Antonio iha estrada ninin.

Substantivu abstratu

Baibain substantivu hatudu ba buat nebee mak ita bela haree ho matan, hanesan ema, fatin, ka sasaan. Maibee iha mos kategoria ida naran 'substantivu abstratu'. Nee dehan katak, substantivu nebee refere ba prosesu, hahalok ka karakteristika.

Tetun foti substantivu abstratu barak loos hosi Portuges, hanesan *administrasaun*, *restruturasaun*, ho *konfuzsaun*.

Ho Portuges, iha mos verbu ka adjetivu nebee signifikaadu hanesan. Haree ezemplu tuir mai. Nia verbu ho lian Tetun saida?

Substantivu	Verbu/Adjetivu ho lian Portuges	Verbu ho lian Tetun
administrasaun	administrar	halo administrasaun (uza <i>halo</i>)
konfuzsaun	confuso/a	konfuzsaun
akuzasaun	acusar	akuza, halo akuzasaun
esplorasau	explorar	esplora, halo esplorasau
identifikasau	identificar	identifika, halo identifikasau
konkluzau	concluir	foti konkluzau
preferensia	preferir	prefere
desizaun	decidir	desidi, foti desizaun

Tetun uza alternativu tolu:

- Ba liafuan balu, ita aumenta *halo*: *halo administrasaun*, *halo adaptasau*, *halo desentralizasau*. Dala ruma bele uza verbu seluk: *foti desizaun*.
- Ba liafuan balu, ita uza substantivu nee halo ba verbu fali, maski ho Portuges la bele: *konfuzsaun*, *ateru*.
- Ba liafuan balu, ita uza verbu hosi Portuges: *akuza*, *prefere*.

Liafuan balu, ita bele uza alternativu rua ho Tetun. Ez. ita bele dehan *esplora*, bele mos *halo esplorasau*.

Substantivu Portuges balu ita bele halo ba verbu:

Substantivu	Verbu ho lian Portuges	Verbu ho lian Tetun = substantivu
telefone	telefonar	telefone: Hau telefone ba nia horiseik.
bomba	bombear	bomba: Maria bomba bee.
xavi	fechar a chave	xavi: Keta haluha xavi odamatan.

Revizaun

1. Tanba saa mak ita presiza hakerek relatoriu ho badak ho simples? Foo razaun rua.
2. Hakerek regra tolu nebee bele ajuda ita hakerek badak, klaru ho simples.
3. Hakerek diferensa rua entre hakerek ho koalia.
4. Substantivu abstratu dehan saida? Foo ezemplu tolu.

7. Hakerek istoria

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:¹

- hatene oinsaa mak atu hatudu ba personajen iha istoria nia laran
- hatene regra kona ba paragrafu iha istoria nia laran

EMA PROFISIONAL PRESIZA HAKEREK ISTORIA

Ita hatene katak jornalista sira baibain hakerek istoria. Nee dehan katak, sira hakerek kona ba buat ruma nebee akontese tiha ona.

- 1. Ema profisional seluk mos presiza hakerek istoria ka? Hanoin took kona ba ita nia area servisu aban-bainrua. Ita mos sei hakerek istoria ka lae? Se hakerek karik, entaun kona ba saida? Buka ezemplu tolu.

KONTA ISTORIA MOS UZA REGRA

Ema barak hanoin dehan konta istoria la iha regra: ita ida-ida koalia tuir ita nia hakarak deit. Afinal, se ita analiza istoria barak, ita nota katak bainhira ema konta istoria ho lian Tetun, sira tuir duni padraun ka regra.

Istoria: Katuas haluha oklu

Istoria nee, Mestra Anabela Maia Santos mak hakerek.

INTRODUSAUN	Tinan liu ba, malae katuas ida tuir kursu iha DIT. Nia matan haree letra la moos ona, entaun nia uza oklu atu lee ho diak. Bainhira too iha oras deskansa, estudante hotu-hotu tenki sai hosi klase ba liur. Balu hemu bee, balu koalia halimar ho kolega i balu tenki selu osan kursu. Depois sira tama fali ba klase atu kontinua aprende Tetun.
PROBLEMA	Bainhira mestra hatete ba estudante sira dehan, “Loke livru, pajina 13”, estudante katuas nee konfuzaun loos. Nia hasai sasaan hotu hosi nia pasta laran, atu buka nia oklu. Nia husu ba nia kolega nebee tuur besik nia dehan, “Ita haree hau nia oklu ka?”
BUKA REZOLVE	Nia kolega nee dehan, “Aii, hau la hetan. Karik ita haluha iha fatin seluk.”

¹ Materia iha kapitulu nee foti bazeia ba rezultadu peskiza nebee hatoo iha: Catharina Williams-van Klinken ho Olinda Lucas. 2013. Konta istoria mos uza regra! Oinsaa mak hatudu ba partisipante ho lian Tetun. Iha Hannah Loney et al. (ed) *Understanding Timor-Leste 2013*. Vol 1: 39-43. Dili: Timor Leste Studies Association.

<p>REZOLVE</p> <p>TAKA</p>	<p>Estudante katuas nee husu ba mestra, “Mestra, ita haree hau nia oklu ka?”</p> <p>Mestra hataan, “La hetan maun, karik ohin ita selu osan kursu mak haluha iha nebaa.”</p> <p>Entaun estudante katuas nee sai hosi klase ba fatin nebee ohin nia selu osan ba. Nia husu ba mestra nebee ohin simu nia osan dehan, “Mestra, ohin hau selu osan, karik hau nia oklu rai hela iha ita nia meza nee.”</p> <p>Mestra nee hataan, “Hau la hatene, ohin hau la haree oklu ida iha nee.”</p> <p>Estudante katuas nee konfuzau loos, la hatene rai nia oklu iha nebee. Nia haree mana ida badak oan loos lao hakbesik ba nia. Katuas nee hakruuk oituan hodi husu ba mana nee, “Ita haree hau nia oklu ka?”</p> <p>Tanba mana nee badak oan, hateke sae ba estudante katuas nee dehan, “Sin, hau haree. Oklu mak iha ita nia ulun leten nee.”</p> <p>Estudante nee kaer ba nia ulun, kaer kona nia oklu, depois nia hamnasa loos ho kontenti.</p>
----------------------------	--

Personajen oi-oin

- ▶ 2. Istoría ‘Katuas haluha oklu’ iha personajen lima (katuas, mestra nebee hanorin, katuas nia kolega, mestra nebee simu osan, ho mana badak ida), ho mos grupu estudante sira seluk. Personajen prinsipal mak ida nebee? Oinsaa mak ita bele hatene?
- ▶ 3. Iha introdusaun, autor foo hatene saida kona ba personajen prinsipal nee?

Iha istoria nia laran, ita baibain iha personajen oin tolu:

1. personajen prinsipal: Istoría nee kona ba ema nee duni. Baibain iha personajen prinsipal ida-rua deit. Iha istoria ida nee, katuas mak personajen prinsipal. Autor foo konhese nia diak liu, nia mak enfrenta problema, no nia mak buka atu rezolve problema nee.

Bainhira ita foo konhese personajen prinsipal, ita temi sira nia status ka kargu (**estudante**), no dala barak temi mos sira nia naran (iha istoria nee lae), sira hosi nebee (**malae**), ho karakteristikida ida nebee importante iha istoria nee (**nia uza oklu**).

2. personajen sekundaria: Sira nee laduun prinsipal, maibee ita sei hatene sira nee see, tanba istoria nain temi sira nia identidade. Personajen hanesan nee baibain mosu iha istoria klaran, halo buat ruma, depois la temi tan. Iha istoria ‘Katuas lakon oklu’, personajen sira nee mak mestra sira, estudante sira seluk, ho mana badak.

Ba personajen hanesan nee, baibain autor foo nia status ka kargu (ez. **padre, mestra**), ka nia relasaun ho ema seluk iha istoria nee (ez. **nia apaa**). Bele mos foo nia relasaun ho ema nebee mak konta istoria (ez. **hau nia mestra**). Baibain la temi ema nee nia naran.

3. personajen ajudante: Ita la temi sira nia identidade, karik temi deit *ema*. Iha istoria nee la iha.

- 4. Tuir mai ita foo introdusaun hosi istoria oi-oin. Autor foo informasaun saida kona ba personajen prinsipal? Siik took, istoria nee kona ba saida?
- (i) Hau hakarak konta istoria kona ba santu ida, naran São João Maria Vianey.
 - (ii) Iha senhor ida, nia hadomi tebes nia feen. ... Senhor nee badinas tebes.
 - (iii) Rosa labarik feto ida nebee hela iha Ossu maibe nia eskola iha Viqueque vila.
 - (iv) Iha bairu ida, iha vizinhu rua nebee sira laduun gosta malu. Vizinhu rua nee sempre hatete malu, koalía aat no la gosta malu. Sira laos ema seluk, sira familia deit.
 - (v) Iha ema ida naran Carlos Rodrigues. Nia hosi suku Dato iha Liquiça. Nia hanesan luta nain ida ba nasaun Timor-Leste.

Oinsaa hatudu ba personajen

- 5. Haree fila fali istoria ‘Katuas haluha oklu’ iha leten. Ba personajen haat tuir mai, buka liafuan hotu-hotu nebee autor uza hodi refere ba ema nee.

Katuas	Mestra	Mestra simu osan	Mana badak
malae katuas ida			

Bainhira ita foin primeira vez refere ba personajen foun, ita baibain uza substantivu ida nebee hatudu ema nee nia kargu (ez. **mestra**, **primeiru ministru**, **madre**), nia relasaun familia (ez. **avoo**, **tiu**), ka nia status (ez. **katuas**, **joven**, **senhora**).

Atu temi fila fali ema nee, ita iha alternativu tuir mai:

1. Nia kargu ka status.
2. Nia naran kompletu, por ezemplu Antonio Bento de Sousa
3. Nia naran ida, hanesan Bartimeu ka Atoi ka Mauleki
4. Pronome **nia**. Se liu hosi ida, uza **sira**.
5. ‘Zero’. Nee dehan katak, ita la uza liafuan ida hodi temi ema nee. Ez. **Entaun liurai haruka huu karau dikur**. Iha fraze nee, autor la foo hatene, liurai haruka see mak huu karau dikur.

- 6. Iha istoria ‘Katuas haluha oklu’, pronome **nia** uza hodi refere ba see? Ba partisipante hotu ka ba partisipante ida deit?

- 7. Iha istoria tuir mai, liafuan **senhor** ho **nia feen** repete demais. Hakerek fila fali para ita rona ba diak. Hanoin lai, personajen prinsipal mak ida nebee? Nia deit mak ita uza *nia*.

Iha senhor ida muda ba iha sub distritu. Nia feen komesa hanoin barak, tanba sira komesa fahe malu. Nia feen ho oan sira tenki hela iha distritu, iha loron Sabdu ho Domingu mak foin senhor baa vizita nia feen ho oan sira. Tanba senhor hela iha fatin dook, nunee nia feen tauk teb-tebes, keta halo be senhor hola fali feto seluk. I sai duni realidade, senhor baa hola fali feto seluk, maibee senhor subar deit, senhor la hatete sai ba nia feen.

Paragrafu

Bainhira ita konta istoria, ita baibain hahuu paragrafu foun kuandu muda ba tempu seluk ka fatin seluk, muda personajen ka muda ba faze foun iha istoria nee.

Iha dialogu, bainhira ema seluk komesa koalia, ita mos hahuu paragrafu foun.

- 8. Haree ba istoria ‘Katuas haluha oklu’. Ba paragrafu foun ida-ida, haree, tanba saa mak hahuu paragrafu foun iha nee. Iha mudansa tempu ka, fatin ka, personajen ka, faze ka, see mak koalia?
- 9. Ba paragrafu ida-ida, haree, paragrafu nee hahuu ho informasaun saida? Fatin ka, tempu ka, ema ka, saida?

Iha istoria ho lian Tetun, kuaze paragrafu 70% hahuu ho tempu. Ez. **Foin dadauk, Bainhira oras deskansa too.** Se hahuu paragrafu tanba ema seluk mak komesa koalia, baibain foo hatene see mak atu koalia (Ez. **Estudante ninia kolega nee dehan**).

Informasaun saida mak tenki tama iha istoria formal?

Bainhira ita konta halimar istoria kona ba buat ruma nebee akontese, ita la presiza foo sai personajen nia identidade kompletu, istoria nee akontese iha nebee, ka akontese hori bainhira loos. Saa tan ita konta ai knanoik kona ba Bei Lenuk ho Bei Karawa, ka hatudu filmi kona ba Superman. Se nunee, ita la temi fatin ho tempu, tanba istoria nee ema inventa deit, nunee tempu ho fatin la iha.

Maibee iha relatoriu nia laran, bainhira ita konta istoria kona ba insidenti ruma, ita presiza foo informasaun haat tuir mai ho klaru:

1. See? (*who*)
2. Saida mak akontese? (*what*)
3. Fatin: Iha nebee? (*where*)
4. Tempu: Hori bainhira? (*when*)

Dala ruma mos presiza foo hatene kona ba:

5. Tansaa? (*why*)
6. Oinsaa? (*how*)

- * Regra nee ho Ingles ema bolu ‘5W’, tanba pergunta 5 komesa ho ‘w’:
- * *who, what, where, when, (why, how)*

Se informasaun oin haat nee la iha, ema laduun fiar, no sira mos la bele konfirma, informasaun nee loos ka lae.

Istoria tuir mai foo informasaun oin neen nee hotu, maski badak loos.

Horiseik motor xoke makaas Antonio iha Acait, tanba nia halai korta estrada.
Hori bainhira saida akontese oinsaa see iha nebee tansaa

- 10. Tuir mai ita haree relatoriu tolu nebee badak loos. Ida-ida foo informasaun oin tolu deit hosi see, saida mak akontese, iha nebee, hori bainhira. Informasaun ida nebee mak sei falta?
- (i) Ekipa DIT nian halao peskiza kona ba eletrisidade iha distritu Bobonaro. Sira vizita sub-distributu hotu-hotu.
 - (ii) Horiseik Atito ho Edio haree kareta rua xoke malu. Ema barak baa hobur.
 - (iii) Ohin dadeer, iha manifestasaun iha parlamentu nia oin.

Revizaun

1. Ema profesional mos presiza hakerek istoria. Foo ezemplu rua hosi ita nia area estudu rasik.
2. Hakerek personajen oin tolu nebee mak baibain mosu iha istoria. Ida-idak nia karakteristikaka oinsaa?
3. Hakerek informasaun oin haat nebee mak tenki tama iha relatoriu kona ba insidente ruma.

8. Buka informasaun iha livru ka artigu

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- haree informasaun jeral kona ba livru ka artigu;
- buka informasaun lalais iha livru ka artigu;
- hatene ita nia maneira aprende ho metodu estudu nebee mak diak liu ba ita;
- hatene diferenca entre vogal naruk ho vogal badak;
- hatene atu hakerek naran tuir Portuges ka tuir Tetun.

Haree informasaun jeral

Molok atu lee livru ka artigu ruma, diak liu haree lalais, buat nee kona ba saida, no iha folin ba ita ka lae. Nia prosesu mak nee:

1. Haree ba livru nia titulu. Siik took: Livru nee kona ba saida?
2. Haree ba indisi (daftar isi) hodi hatene liu tan: Livru nee kona ba saida? Kapitulu ida-ida kona ba saida?
3. Haree lalais ba dezenhu ho grafiku: Nee foo informasaun saida?
4. Hakerek nain nee see? Nia hakerek kona ba nia area duni ka lae?
5. Haree data publikasaun: Dadus nee foun ka tuan?
6. Buka pontu prinsipal. Baibain ita la presiza lee tomak atu hetan testu ida nia pontu prinsipal. Hakerek nain barak hakerek rezumu iha introdusaun (iha livru nia oin) ka iha konkluzoan (kapitulu ikus). Se iha karik, lee rezumu nee.
 - ▶ 1. Haree ba livru Tetun nebee ita kaer dadauk nee.
 - (a) Haree ba titulu.
 - Titulu saida?
 - Hosi titulu ita bele hatene saida kona ba livru nee?
 - (b) Haree ba indisi.
 - Ita hetan indisi iha pajina nebee?
 - Indisi hatudu saida?
 - Kapitulu ida nebee mak koalia kona ba hakerek rezumu?
 - Kapitulu 5 hahuu iha pajina hira?
 - (c) Haree lalais ba dezenhu ho grafiku. Iha ka lae?
 - (d) Hakerek nain nee see? Tuir imi hatene, sira hatene duni kona ba area nee ka lae? Ez. sira hakerek mos livru seluk kona ba area nee ka seidauk?
 - (e) Haree data publikasaun. Data nee hakerek iha nebee? Livru nee foun ka tuan?
 - (f) Haree lalais ba lia uluk (introdusaun).
 - Objetivu livru nee saida?
 - Livru nee uza simbolu saida? Simbolu ida-ida nia signifikadu saida?

Buka informasaun espesifiku nebee ita presiza

Dala ruma ita buka deit informasaun espesifiku iha livru ka artigu, no la presiza lee tomak. Ez. numeru telefone, kapital Peru, foho Ramelau nia aas. Iha dalan rua atu buka informasaun nee.

Buka iha indisi kotuk

Livru akademiku balu iha indisi oin rua. Ida iha oin foo sai kapitulu ida-ida hahuu iha pajina nebee. Ida iha kotuk foo lista topik, no ba topik ida-ida foo sai, pajina nebee mak koalia kona ba topik nee. Se indisi iha, ita bele buka lalais informasaun nee iha indisi.

- 2. Tuir mai iha indisi kotuk hosi Williams-van Klinken *et al.* (2002).¹ Buka informasaun tuir mai:
- (i) Se ita hakarak hatene kona ba *tiha ona*, tenki haree iha pajina nebee?
 - (ii) Informasaun kona ba “verb – derived” iha nebee?

tiha ‘PERFECTIVE’, 74–75
tiha ona ‘PERFECT’, 76
 title, 26
too ‘until, reach’, 45, 47–48
 topic, 102
 topicalisation, 53–54
tuir ‘according to’, 50
tuir mai ‘and next’, 114
 variation, 3
 verb, 14–15, 51
 as root for derivation, 19–21, 24, 97–98
 derived, 17–20

Buka tuir indisi oin

Se indisi kotuk la iha:

1. Lee deit titulu hotu-hotu iha indisi nebee mak iha oin, too hetan seksaun ida nebee relevante karik.
 2. Lee seksaun nee ho lalais hodi haree liu deit ba liafuan nebee foo informasaun espesifiku nebee ita buka.
- 3. Haree ba livru ida nee nia indisi oin. Buka informasaun tuir mai.
- (i) Baibain ‘w’ ho Tetun Terik, hakerek oinsaa ho Tetun-Dili? Foo ezemplu rua. (Buka lai iha indisi, seksaun kona ba ortografia ‘w’ mosu iha pajina nebee.)
 - (ii) Diskusaun kona ba prefiksu *ha-* mosu iha pajina nebee? Prefiksu nee nia funsaun saida? Foo ezemplu rua.

¹ Indisi kotuk nee hosi: Williams-van Klinken, Catharina, John Hajek & Rachel Nordlinger. 2002. *Tetun-Dili: a grammar of an East Timorese language*. Canberra: Pacific Linguistics, 528.

Maneira aprende

Maneira aprende iha oin tolu

Ita hotu aprende liu hosi dalan tolu: liu hosi haree, liu hosi rona, no liu hosi halo.¹ Ita balu haree mak foin aprende ho diak, balu rona mak diak, no balu halo foin aprende lo-loos.

- haree: Ema nebee aprende liu hosi haree, sira aprende diak liu kuandu sira haree. Nunee sira gosta grafiku ho dezenhu. Sira presiza hatene antes pontu prinsipal mak foin bele kompriende detalhu ho diak. Atu rona kleur, susar ba sira.
- rona: Ema nebee aprende liu hosi rona, sira aprende diak liu bainhira sira rona. Sira rona deit mos, fasil atu dekor, laduun presiza haree. Sira mos gusta halo diskusaun.
- halo: Ema nebee aprende liu hosi halo, sira gusta halo buat ruma ho liman, nunee mak sira aprende diak liu. Sira komunika ho sira nia liman, laos ho ibun deit. Sira tuur la hakmatek. Ba sira, diak liu servisu badak, depois para uitoan mak foin servisu fali.

Hatene oinsaa mak ita rasik aprende

Diak liu ita ida-ida hatene ita nia aan, oinsaa mak ita aprende ho diak, atu nunee ita mos gusta aprende, no bele estuda ho diak.

Kestionariu oin mai sei ajuda ita atu hatene, ita nia maneira aprende mak ida nebee.²

- 4. Lee deklarasaun ida-ida. Foo resposta: 1 = kuaze lae; 2 = dala ruma deit; 3 = baibain; 4 = sempre.

Seksaun A	
1. Bainhira ita partisipa iha diskusaun ka rona ema seluk koalia kleur, ita baruk lalais.	
2. Bainhira ita rona ema foo instrusaun, ita haluha lalais.	
3. Bainhira ita atu aprende buat foun, ita gusta liu haree video duke rona orador koalia.	
4. Bainhira estudante halo diskusaun iha aula laran, ita gusta liu haree ho hanoin duke koalia rasik.	
5. Bainhira ita rona ema konta istoria komik, ita haluha lalais deit.	
6. Ita gusta liu ema seluk hatudu oinsaa mak atu halo buat ruma duke nia esplika ho liafuan deit.	
7. Bainhira ita koalia iha telefone, ita nia liman baibain book buat ruma. Por ezemplu ita pinta buat ruma ka riska halimar.	
8. Bainhira ita halo buat ruma, susar atu foo atensaun tomak ba buat nee, tanba ita nia hanoin halai fali ba buat seluk.	
9. Ita nia kaligrafia moos ho diak.	
10. Ita haree informasaun iha grafiku, mapa ka dezenhu mak foin ita kompriende no dekor ho diak.	

¹ Seksaun nee bazeia ba CDU (2014: 39-45).

² Kestionariu nee foti CDU (2014: 40-43). Sira adapta fali hosi: Guy, P. (2007). *Study Skills – a Teaching Programme for Students in Schools and Colleges*. Paul Chapman Publishing.

Seksaun B	
1. Ita gosta koalia no halo diskusaun.	
2. Bainhira ema foo instrusaun oral deit, fasil ba ita atu hanoin fali.	
3. Ita gosta liu rona muzika duke haree dezenhu.	
4. Ita gosta liu servisu iha fatin ida nebee hakmatek. Se barulhu karik, susar atu foo atensaun.	
5. Ita gosta jogu liafuan nian, hanesan <i>teka-teki silang</i> .	
6. Ita gosta servisu grupu.	
7. Ita hanoin hetan liu mak buat nebee ita rona duke buat nebee ita haree.	
8. Ita gosta rona radio.	
9. Ita gosta ai sasiik no halimar ho liafuan.	
10. Bainhira ita halo buat ruma, ita gosta kanta halimar mes-mesak.	
Seksaun C	
1. Bainhira ita tuur hodi halo servisu ruma, ita tuur la hakmatek, sempre book-an.	
2. Ita iha talentu atu halo buat ruma ho liman (ez. pinta dezenhu, halo uma, soru tais, solda sasaan)	
3. Bainhira ita koalia, ita mos hatudu jestu ho ita nia liman.	
4. Ita gosta liu hatais ropa nebee halo ita senti livre duke hatais formal.	
5. Ita nia ortografia fraku.	
6. Ita gosta liu jogu nebee moris ho rame duke jogu nebee ita tuur hakmatek deit, hanesan xadres (<i>catur</i>).	
7. Dala barak ita koalia, ita la temi temi sasaan nia naran, dehan deit narsaa ka <i>apa namanya</i> .	
8. Ita gosta liu ranxu ema duke mes-mesak.	
9. Bainhira ita iha problema ruma, ita gosta liu koko buka solusaun liu hosi pratika duke teoria.	
10. Se ita tenki tuur hodi rona ema seluk ba tempu naruk, ita senti baruk.	

- Sura hamutuk total ba seksaun ida-ida.
 Seksaun A: ___ / 40 Se ida nee boot liu, ita aprende liu hosi haree.
 Seksaun B: ___ / 40 Se ida nee boot liu, aprende liu hosi rona.
 Seksaun C: ___ / 40 Se ida nee boot liu, aprende liu hosi halo.

Tuir rezultadu kestionariu nee, ita aprende diak liu tuir maneira ida nebee? Nebee mak ita laduun uza?

Metodu estudu nebee mak diak liu ba ita?

Se ita ema ida nebee aprende liu hosi rona, diak liu aproveita metodu estudu hirak tuir mai:

- Informasaun nebee importante, lee sai ho lian makaas, para ita bele rona.
- Koalia ba ita nia aan kona ba buat nebee mak ita aprende, ez. hatete sai etapa ida-ida ka liafuan foun.
- Se bele karik, estuda hamutuk ho ema seluk hodi halo diskusaun kona ba materia nee.
- Halo poezia ka kanta atu dekor informasaun foun.
- Esplika materia nee ba ema seluk nebee seidauk hatene.

Se ita ema ida nebee aprende liu hosi haree, diak liu koko metodu hirak tuir mai:

- Uza lapizeira ka stabilo kor oi-oin hodi marka informasaun oi-oin. Por ezemplu uza kor ida ba definisaun, kor ida ba ezemplu.
- Haree di-diak grafiku, dezenhu ho diagrama.
- Se bele, haree audiovizual ruma kona ba materia nee, hanesan DVD, filmi ka *YouTube*.
- Bainhira ita lee buat ruma hotu tiha, hakerek rezumu.

- Bainhira ita lee dadauk, imajina ita haree buat nee iha ita nia oin.
- Hakerek fila fila buat nebee ita tenki dekor.
- Uza grafiku ho dezenhu oi-oin hodi hatudu informasaun.

Se ita ema ida nebee aprende liu hosi halo, koko metodu hirak tuir mai:

- Haree lai informasaun jeral mak foin haree informasaun espesifiku. Por ezemplu, se ita atu lee livru ida, diak liu haree lai nia titulu, nia rezumu ho dezenhu mak foin komesa lee.
 - Bainhira ita atu dekor buat ruma, hatete dadauk ho lian makaas, lao dadauk. Bele mos hatete dadauk, soe bola dadauk ka basa liman dadauk.
 - Bainhira aprende liafuan foun, hatete fraze ho lian makaas hodi halo nia asaun dala ida. Por ezemplu, bainhira ita hatete *I am throwing a ball*, halo dadaun asaun soe bola nian.
- 5. Hanoin rasik: Hosi lista metodu iha leten, ita koko ona metodu nebee? Hili tan ida nebee ita seidaok koko, para uza iha ita nia estudu durante trimestre nee.

Ortografia: Vogal naruk (2)

Iha kapitulu 3, ita haree katak vogal naruk ita hakerek ho vogal dobradu.

Atensaun di-diak! Liafuan iha sorin karuk, nia vogal naruk. Liafuan iha sorin loos, vogal badak.

Vogal naruk	Vogal badak
baa <i>pergi</i>	ba <i>ke, kepada, untuk</i>
bee <i>air</i>	be <i>yang</i>
kee <i>menggali</i>	ke <i>yang</i>
moos <i>bersih</i>	mos <i>juga</i>
see <i>siapa</i>	se <i>kalau</i>

Liafuan balu sempre badak: **la** ‘tidak’, **o** ‘engkau’, **ka** ‘atau’, **ho** ‘dan’, **i** ‘dan’.

Liafuan hosi Portuges, balu mos iha ita hakaas iha silaba ikus; hanesan **animal** ho **doutor**. Se karik ita tuir regra Tetun nian, ita sei hakerek ‘*animaal*’ ho ‘*doutoor*’. Maibee se ita hakerek vogal dobradu hanesan nee, kuaze la iha ema ida mak simu. Tanba nee, ortografia simples hakerek ho vogal ida deit (ezemplu: ‘*animal*’, ‘*doutor*’).

Liafuan badak balu nebee ema uza loro-loron iha Tetun-Dili, no ema barak senti katak sai Tetun ona, ortografia simples mos simu ho vogal dobradu. Nunee bele hakerek ‘*avo*’ ka ‘*avoo*’, ‘*apa*’ ka ‘*apaa*’, no ‘*ama*’ ka ‘*amaa*’.

Liafuan balu rona hanesan, maibee ida mak Tetun orijinal, no ida foti hosi Portuges, nunee la presiza hakerek ho vogal rua.

Tetun orijinal	Hosi Portuges
siin <i>asam</i>	sin <i>ya</i>
laan <i>layar (di kapal)</i>	lan <i>bulu domba</i>
aas <i>tinggi</i>	as <i>kartu as</i>
bee <i>air</i>	be <i>huruf B</i>

Oinsaa hakerek naran?

- 6. Tuir ita nia hanoin, diak liu ita hakerek naran tuir ortografia Tetun ka tuir ortografia lingua seluk nian? Tansaa? Hanoin di-diak kona ba situasaun tuir mai:
- (i) Naran ema nian: Diak liu hakerek ‘Carlos’ tuir Portuges ka ‘Karlus’ tuir Tetun?
 - (ii) Naran fatin iha Timor Lorosae nian: Diak liu hakerek ‘Liquiça’ tuir Portuges ka ‘Likisa’ tuir Tetun?
 - (iii) Naran nasaun seluk nian: Diak liu hakerek ‘Holanda’ (Balanda) tuir Portuges ka ‘Olanda’ tuir Tetun ka ‘Holland’ tuir lian Olanda?

Revizaun

1. Molok atu lee livru ka artigu ruma, diak liu buka lai informasaun saida? Temi buat neen.
2. Indisi oin foo informasaun saida?
3. Livru akademiku balu mos iha indisi kotuk. Indisi kotuk nee foo informasaun saida?
4. Hakerek maneira aprende tolu.
5. Hakerek metodu estudu lima.
6. Ita hakerek **bee** ‘*água*’ ho vogal rua, maibee **be** ‘*que*’ ho vogal ida. Tanba saida?
7. Ita hakerek **nanaal** ho ‘a’ rua, maibee **animal** ho ‘a’ ida, maski rona ba hanesan. Tanba saida?
8. Ita hakerek ‘João’ tuir Portuges ka ‘Juaun’ tuir Tetun? Tanba saa?
9. Ita hakerek ‘Maubisse’ ka ‘Maubisi’? Tanba saa?
10. Ita hakerek ‘Japaun’ ka ‘Nippon’ (tuir ema Japaun rasik hakerek)? Tanba saa?

9. Aponta informasaun hosi livru ka artigu

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:¹

- aponta informasaun hosi livru ka artigu nebee mak ita lee;
- hatene oinsaa atu estuda ba ezame no oinsaa atu tuir ezame;
- hatene diferenza entre ‘j’ ho ‘z’.

* Bainhira estudante sira lee buat ruma, sira baibain presiza hakerek tuir informasaun nebee mak sira lee. Nee mak naran ‘aponta’.

Tansaa mak ita aponta?

Tanba saa mak ita tenki aponta?

- **Kompriende:** Atu aponta, ita tenki analiza testu nee. Nia pontu prinsipal saida? Hakerek nain foo argumentu saida, ho evidensia saida? Nunee, aponta ajuda ita atu kompriende liu testu nee. Se ita lee liu deit, baibain ita laduun kompriende.
- **Dekor:** Aponta ajuda ita atu dekor informasaun nebee mak ita lee, tanba ita kompriende, no mos tanba ita rasik hakerek fila fali. Se ita lee lalais deit, haluha mos lalais.
- **Hetan fali informasaun:** Aponta ajuda ita atu bele hetan fali informasaun nee lalais. Too tempu atu hakerek relatoriu ka monografia, ka tuir ezame, ita la presiza buka fali testu orijinal, maibee bele lee deit informasaun nebee mak ita aponta tiha ona.

Ita aponta saida?

Bainhira ita aponta informasaun tuir livru ka artigu, ita presiza hakerek informasaun tuir mai:

- informasaun hotu-hotu nebee mak ita presiza hodi hatama iha bibliografia, hanesan autor, titulu, data publikasaun, fatin publikasaun, ho editor. Se ita la hakerek kompletu kedas, karik aban-bainrua ita tenki fila fali baa biblioteka atu buka hatene deit nia data publikasaun ka editor.
- pontu hirak nebee mak prinsipal.
- detalhu nebee mak importante ba ita. La presiza hakerek detalhu hotu-hotu, hakerek deit detalhu nebee mak iha ligasaun ho ita nia objetivu. Por ezemplu, se ita iha teoria ruma, hakerek informasaun nebee mak foo evidensia pro-kontra. Se ita hakarak hakerek kona ba sidade ida, entaun aponta deit informasaun kona ba sidade nee, sidade seluk lalikan.
- autor hetan informasaun hosi nebee? Por ezemplu, nia halo peskiza rasik ka, temi autor seluk nia servisu? Se iha referensia balu nebee bele ajuda ita karik, hakerek nia autor, titulu ho informasaun seluk para ita bele buka rasik.
- ita nia pergunta ho ita nia komentariu. Ez. buat nebee mak ita tenki buka tuir, ligasaun ho artigu seluk, buat nebee mak ita laduun fiar.

¹ Materia barak iha kapitulu nee bazeia ba CDU (2014: 65-73).

Oinsaa mak ita aponta?

Ita bele aponta hosi artigu ka livru orjinal, bele mos hosi fotokopia lai. Se halo fotokopia:

- Keta haluha hakerek informasaun bibliografia nian kompletu (autor, titulu...).
- Uza lapizeira ka stabilo hodi marka pontu prinsipal ho informasaun saida deit mak importante ba ita.
- Hakerek ita nia pergunta ho komentariu iha pajina ninin. Sempre uza sinal nebee hanesan.

Ezemplu:

Sinal	Signifikadu	Ezemplu
?	Pergunta	Evidensia iha ka?
√	Ita konkorda	
X	Ita la fiar	
!	Ita hakfodak	Boot loos!
Teo:	Ita nia komentariu (Hakerek ita nia naran badak ka naran nia letra primeiru)	Teo: dos Santos (2012:12) la konkorda

Sistema aponta informasaun

Bainhira ita atu aponta informasaun, diak liu uza sistema diak ida, hanesan tuir mai.

Autor (tinan). Titulu	
Informasaun bibliografia nian (fatin publikasaun, kompanhia editor, pajina...)	
Hetan husi nebee? (Se hosi biblioteka, biblioteka nebee ho seksaun saida? Se empresta, hosi see? Iha fotokopia ka? Iha PDF ka? Se hosi internet, website saida no download iha saa data?)	
Lee iha saa data? Objetivu lee saida?	
Pajina	Informasaun...
Pajina	Informasaun...
Ita nia komentariu jeral (Testu diak ka lae? Presiza lee tan ka lae? Ita konkorda ka lae?)	

Ezemplu (“Teo” mak hakerek, nia komentariu iha kraik):

Williams-van Klinken, Catharina, Leoneto da Silva Ribeiro, Cesaltina Martins Tilman (2016). <i>Tetun ba Eskola ho Servisu 1</i>	
Dili: Dili Institute of Technology	
Livru hau nian	
Lee 15/2/201 prinsipi ortografia	
p14	Prinsipi ortografia 5 (tuir Smalley ho Grimes): 1. ema simu 2. reprezenta son ida-idak (rona hanesan, hakerek hanesan) 3. fasil atu aprende (tuir regra, la iha asentu) 4. fasil atu transfere (Tetun: liu-liu ba Portuges) 5. fasil atu ketik (la uza asentu ka letra foun)
Teo: Maibee ema balu dehan diak liu tuir ortografia antigu tanba toman ona.	

Liafuan balu ita bele hakerek badak deit, naran katak sempre uza hanesan. Ezemplu:

ez.	ezemplu
nu. / no.	numeru
nst.	no seluk tan
p.	pajina
sst.	no selu-seluk tan
tlf.	telefone

- 1. Artigu tuir mai koalia kona ba numeru iha lian Tetun. Iha nee ami foo parte balu deit, kona ba topiku peskiza, ho kona ba diferensa tolu entre numeru lian estranjeiru nian ho numeru Tetun. Lee tomak lai, depois lee tan no apona tuir. Keta haluha:
- (i) Hakerek autor, titulu, ho dadus kompletu kona ba publikasaun (livru nia naran, tinan, fatin publikasaun ho kompanhia editor, pajina).
 - (ii) Topiku artigu nee saida? (Ita hetan topiku iha nebee?)
 - (iii) Iha seksaun “Numeru Portuges ho Indonezia la tama iha estrutura Tetun”, pontu prinsipal saida? (Ita hetan pontu prinsipal iha nebee?)
 - (iv) Autor sira dehan katak ema Timor uza duni numeru Portuges ho Indonezia bainhira sira koalia Tetun, maibee numeru sira nee la tama iha estrutura (gramatika) Tetun. Iha nee, sira foo estrutura tolu nebee hatudu katak numeru estranjeiru ho numeru Tetun uza la hanesan. Hakerek pontu tolu nee hotu. Ba pontu ida-ida, foo ezemplu ida. (Iha paragrafu ida nia laran, ita hetan pontu prinsipal ba paragrafu nee iha nebee? Iha fraze primeiru ka, iha klaran ka, ikus?)

Futun ida, satu dolar: Kahur sistema numeru iha lingua Tetun

Abreu Ximenes ho Catharina Williams-van Klinken

Sentru Estudu Lingua, Dili Institute of Technology

(Understanding Timor-Leste 2013. Vol. 1. P 66-71. Dili, Timor Leste)

Istoria lingua iha Timor-Leste

...

Topiku peskiza

Iha peskiza nee, ami haree ba numeru nebee mak ema uza iha Tetun-Dili. Iha ezemplu tuir mai nee, ita bele haree katak, ema nebee koalia Tetun, dala barak uza numeru hosi Tetun, Portuges ho mos lian Indonezia. Iha fraze ida nia laran mos, sira bele kahur numeru hosi Tetun ho Portuges, ka Tetun ho lian Indonezia.

- (1) *Kalsa tahan ida deit, lima puluh dolar kedas.*
- (2) *Ami tama tuku walu, sai dozi i meia.*
- (3) *Ohin dia dez de Marsu tinan rihun rua hitu.*

Hakerek nain nia pergunta mak nee: Ema kahur lingua tolu nee arbiru deit ka tuir nia regra ruma?

...

Numeru Portuges ho Indonezia la tama iha estrutura Tetun

Numeru Tetun deit mak tama iha estrutura lian Tetun; numeru Portuges ho Indonezia lae. Ita bele haree diferensa nee iha estrutura oi-oin.

Primeiru, numeru Tetun sempre mosu ikus (ez. uma haat), numeru Portuges ka Indonezia tenki iha oin (ez. quatro casas, empat mahasiswa). Maski ema baibain kahur lingua, maibee ita la bele obriga numeru Portuges ka Indonezia mosu ikus tuir estrutura Tetun nian. Por ezemplu, ita la rona ema dehan *uma kuaru ka *estudante empat. (Tuir kostumi linguista nian, simbolu * nee hatudu katak ezemplu tuir mai nee sala.)

Segundu, so numeru Tetun mak uza ho klasifikador. Por ezemplu, ita sura ema ho Tetun, baibain uza klasifikador nain (ez. ema nain hitu). Maibee ita la bele uza nain ho numeru Portuges ka Indonezia, maski sura ema. Por ezemplu, ita nunka rona *ema nain seti ka *ema nain tujuh.

Iha tan diferensa: Numeru Tetun bele tama iha reduplikasaun, signifika ‘grupu ho ema ka buat hirak nee’, hanesan rua-rua iha (4). Numeru Portuges ho Indonezia la bele tama iha reduplikasaun hanesan nee; ita nunka rona *lao dua-dua ka *lao dois-dois.

- (4) *Imi ... tenki lao nain rua-rua.*

...

Rai di-diak apontamentu

Nota nebee ita aponta, tau hamutuk uza sistema diak ida, para bele hetan fali. Se lae, ita aponta mos saugati deit!

Se hakerek ba surat tahan, tau hamutuk iha map ida.

Se hakerek iha komputador, bele uza programa espesifiku (hanesan *End Note*), bele mos uza Word depois tau hamutuk iha *folder* ida.

Oinsaa mak estuda ba ezame

Estudante presiza iha estratejia oinsaa mak atu estuda ba ezame. ¹

- Uza tempu halo di-diak. Keta hein too besik loos ezame mak foin estuda.
 - Tenki fiar aan katak, se ita estuda ita bele liu.
 - Se ita estuda ho ema seluk mak diak liu, entaun estuda hamutuk ho ema seluk ba. Se ita estuda mesak mak diak, entaun buka dalan atu estuda mesak.
 - Husu took, karik folha ezame ida uluk nian sei iha. Karik se iha entaun pratika ho ida nee.
 - Kuidadu ita nia saude.
 - Uza metodu diak hodi dekor.
- 2. Hanoin fila fali metodu dekor nebee mak ita aprende iha kapitulu 4 ho 5. Ita uza ona metodu nebee? Nebee mak seidak? Tanba saa mak seidak koko?

Oinsaa halo ezame

Ema barak stres loos kona ba ezame. Diak liu prepara antes:

- Hatene antes, ezame nee saa data, tuku hira, no iha nebee loos.
- Husu mestri, ezame nee oinsaa. Ita tenki hakerek resposta badak ka, hili hosi alternativu A/B/C ka, hakerek resposta naruk ka, foo aprezentasaun ka, pratika? Ita bele lori buat ruma hanesan disionariu ka, la bele?
- Se aban ezame karik, kalan ida nee la bele hemu kafe hodi obriga aan atu estuda kalan tomak.
- Lori buat nebee mak presiza ba ezame nee. Keta haluha lapizeira rezerva. La bele lori subar materia saida deit atu ajuda ita iha ezame laran, se lae bele hetan zero.
- Tama ho oras.

Too iha sala laran:

- Taka telefone.
- Rona di-diak saida mak dosente hatete.
- Halo tuir regra ezame nian hotu. Baibain estudante la bele koalia ba malu, la bele hateke ba ema seluk nia folha ezame, saa tan hakerek tuir. Se lae bele hetan zero.
- Haree lalais ezame nee tomak. Pajina hotu-hotu iha ka lae? Pergunta nebee mak valor boot liu? Nebee mak fasil, nebee mak susar?
- Haree ba tempu: Ezame nia valor hira? Iha minutu hira? Nunee bele haree lalais, maizumenus ita bele gasta minutu hira ba pergunta ida. Por ezemplu, se valor 50, no ezame minutu 100, entaun ba pergunta ho valor 1, ita bele gasta minutu 2; ba pergunta ho valor 10 ita bele gasta minutu 20.

¹ Seksaun nee ho seksaun oin mai bazeia ba CDU (2014: 123-126).

- Hataan uluk pergunta nebee mak fasil ba ita. Se pergunta balu susar liu, tau sinal para la bele haluha, depois husik too ikus. Diak liu hataan balu ho loos duke lakon tempu ho pergunta nebee ita laduun hatene nia resposta.
- Lee pergunta ida-ida ho kuidadu. Pergunta bele iha oi-oin:
 - Hili hosi alternativu: Iha pergunta ida ho resposta 3-5, ita tenki hili nebee mak loos liu. Lee uluk pergunta hodi hanoin ita nia resposta rasik. Depois foin lee resposta hirak nebee mak dosente prepara, no hili ida nebee mak diak liu. Se la hatene, husik lai, orsida koko fali. Se la hatene nafatin, diak liu siik deit duke hetan zero.
 - Pergunta sin/lae ka loos/sala: Iha deklarasaun ida, ita tenki dehan loos ka sala.
 - Resposta badak: Iha pergunta ida, ita foo resposta badak deit. Balu ita hakerek deit liafuan ida.
 - Kompozisaun ka resposta naruk: Analiza di-diak pergunta para hatene, dosente husu saida loos. Halo planu: hakerek ita nia ideia, desidi atu hahuu ho ida nebee, taka ho ida nebee. Depois mak foin hakerek. Diak liu hakerek badak, klaru ho simples tuir lo-loos pergunta nebee iha, duke hakerek liafuan barak maibee liafuan nee mamuk ka sees hosi pergunta.
- Karik la kompriende pergunta, husu mestri. Keta naran hataan deit. La bele husu estudante seluk.
- Koko atu hataan pergunta hotu-hotu. Diak liu hetan valor kiik tanba hataan maizumenu deit duke hetan zero tanba la hakerek buat ida.
- Hakerek ho kuidadu uitoan para dosente bele lee ita nia resposta. Se nia lee la hetan tanba sabraut liu, nia la bele foo valor.
- Se bele karik, husik minutu 10 ikus para haree fila fali resposta hotu-hotu.

Ortografia: j / z (1)

Bainhira ema boot koalia Tetun, sira pronunsia ‘j’ oin ida, ‘z’ oin seluk. Nunee, ita mos hakerek keta-ketak. Maibee ba joven barak, rua nee pronunsia hanesan deit. Nee mak sira la hatene atu hakerek letra ida nebee.

Se ita rasik pronunsia ‘j’ ho ‘z’ hanesan karik, entaun presiza aprende atu rona nia diferensa, se lae dekor deit liafuan nebee mak hakerek ho ‘j’, nebee mak hakerek ho ‘z’.

Dekor ortografia liafuan tuir mai nee hotu.

J		Z	
ajuda	jentiu	abuza	lapizeira
aleijadu	jeral	akuza	limpeza
anju	jere	amizade	meza (‘meja’ lian Indonezia)
aranja	jestaun	aprezenta	muzika
diriji	orijinal	avizu	parafuzu
emerjensia	proteje	defeza	prazu

Nota mos liafuan tuir mai:

- Iha liafuan barak ho ‘zaun’ iha kotuk, hanesan **desizaun, televizaun, invazaun, revizaun, prizaun**. Maibee ‘jaun’ iha kotuk la iha. (‘jiaun’ iha kotuk bele, hanesan **relijiaun, rejiaun**.)
- Iha liafuan barak ho ‘iza’ iha kotuk, hanesan **presiza, baliza, kamiza, organiza, peskiza**. Maibee ‘ija’ iha kotuk la iha.
- Iha liafuan barak ho ‘ojia’ iha kotuk, hanesan **biolojia, jeolojia, metodolojia, teknolojia**. Liafuan hirak nee, barak mak area estudu nia naran. Maibee ‘ozia’ iha kotuk la iha.

Revizaun

1. Aponta dehan saida?
2. Bainhira ita atu aponta tuir livru ka artigu ruma, ita tenki hakerek informasaun saida?

10. Hakerek rezumu

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- hakerek rezumu;
- hakerek ema seluk nia liafuan ho ideia;
- uza aspas ho diak;
- hatene tan liafuan nebee hakerek ho ‘j’ ho ‘z’;
- hatene liafuan nebee mak hakerek ho ‘w’.

Hakerek rezumu

Hakerek rezumu dehan katak hakerek fali informasaun ho badak, uza ita nia liafuan rasik. Bainhira ita hakerek rezumu, ita hakerek deit autor nia ideia. Ita nia ideia rasik ho ita nia komentariu la tama.

Nia prosesu mak nee:

1. Aponta uluk informasaun prinsipal iha testu nee. Hakerek pontu-pontu deit. Lalikan hakerek detalhu, no lalika buka atu hakerek fraze kompletu ka liga fraze ho diak. Se ita uza fotokopia ka ita nia livru rasik, entaun ita mos bele marka lai informasaun prinsipal uza lapizeira ka stabilo, depois foin hakerek fali ho ita nia liafuan rasik.
 2. Taka tiha testu orijinal. Tanba se ita haree ba orijinal mak hakerek rezumu, ita baibain hakerek tuir orijinal nia liafuan deit, susar atu esplika ho ita nia liafuan rasik.
 3. Haree ba informasaun nebee ita aponta tiha ona. Hakerek fila fali ho fraze kompletu, uza ita nia liafuan rasik. Keta haluha liga fraze ho di-diak.
 - Iha fraze primeiru, temi autor, titulu, tipu testu (ez. livru, artigu, apresentasaun oral), tinan publikasaun ho topiku. Ezemplu:

Iha nia artigu ‘The formation of Tetun-Praça, vehicular language of East Timor’, Luis Filipe F.R. Thomaz (1981) hakerek kona ba oinsaa mak Tetun-Dili (‘Tetun-Praça’) sai lingua franka iha Timor Leste.
 - Depois foo pontu prinsipal ida-ida.
 4. Lee fila fali ita nia rezumu ho mos orijinal.
 - (a) Fraze primeiru temi autor, titulu ho topiku ka lae?
 - (b) Rezumu nee loos ka lae? Informasaun prinsipal iha hotu ka lae?
 - (c) Rezumu nee klaru ka lae?
 - (d) Rezumu nee hakerek ho ita nia liafuan rasik ka, kopia tuir orijinal? Se kopia uitoan tuir orijinal, tenki uza aspas.
- 1. Haree fila fali artigu “Futun ida, satu dolar: Kahur sistema numeru iha lingua Tetun” iha kapitulu 9. Ida nee ita aponta tiha ona. Agora hakerek rezumu iha paragrafu ida.

Hakerek tuir ema nia liafuan

- 2. Frazee tolu tuir mai foo hatene José nia pergunta. Nebee mak loos? Nebee mak sala? Ita baibain koalia tuir estrutura ida nebee? Ita baibain hakerek tuir ida nebee?
- (i) José husu, “Tansaa mak amaa la fila?”
 - (ii) “Tansaa mak amaa la fila?”, José husu.
 - (iii) “Tansaa mak amaa la fila?”, husu José.

Ezemplu (i) tuir estrutura Tetun. Nee dehan katak, temi sujeitu (**José**) ho verbu (**husu**), depois mak foin José nia liafuan. Bainhira ema koalia, sira sempre tuir estrutura ida nee.

Maibee bainhira ema hakerek, sira dala barak tuir estrutura (ii) ka (iii), maski tuir loos laos Tetun. Ezemplu (iii) mak aat liu, tanba tau verbu uluk mak foin sujeitu. Nee kontra loos regra Tetun nian. Maski nunee, bainhira temi ema nia liafuan iha jornal, so 5% mak tuir estrutura (i), 95% tuir (ii) ka (iii).

- 3. Tanba saa mak jornalista dala barak uza estrutura (ii) ho (iii), maski kontra regra Tetun nian?
- 4. Ita rasik simu ka lae?

Diak liu, bainhira ita hakerek Tetun, ita hakerek tuir estrutura Tetun duni; lalika halo tuir lingua seluk nia regra fali.

Temi direta/indireta

Bainhira ita temi ema nia liafuan (Ingles *quote*, Portuges *citação*, lian Indonezia *kutipan*), ita iha alternativu rua.

1. Temi direta: Temi lo-loos ema nee nia liafuan.
2. Temi indireta: Temi nia signifikadu, maibee uza ita nia liafuan rasik.

- 5. Iha ezemplu tuir mai, nebee mak direta, no nebee mak indireta? Oinsaa mak ita bele hatene?
- (i) Horiseik Martinho husu nia apaa dehan, “Apaa foo lai \$10 mai hau.”
 - (ii) Sira duu sira nia vizinhu dehan vizinhu nee mak naok sira nia telemovel.
 - (iii) Maria haruka nia oan sira, “Imi mai iha nee agora kedas!”
 - (iv) Milisia haruka ami hotu sae kareta.

Bainhira ita temi direta ema nia liafuan, ita koalia tuir lo-loos liafuan nebee ema nee dehan. Nunee, **hau** hatudu ba ema nee (ez. **Martinho** iha (a)), laos ba ita. No **agora** hatudu ba tempu nebee nia koalia nee, laos ba tempu ida agora nee. Atu hatudu katak ita temi ema nia liafuan direta, ita hatama iha aspas (“...”). Dala barak ita mos uza verbu **dehan**, hanesan iha ezemplu (a).

Bainhira ita temi indireta, ita uza ita nia liafuan rasik. Nunee, **hau** hatudu ba ita nebee koalia agora, laos ba ema nebee ita temi nee. Ita hakerek la uza aspas. Dala barak ita uza verbu **katak**.

- 6. Hakerek fali direta halo indireta. Hanoin di-diak nia verbu (*dehan* ka *katak*), tempu, fatin ho *hau/ami/ita*.
- (i) Hori bainrúa Joana dehan, “Hau aban deskansa deit iha amaa nia uma, tanba isin manas.”
 - (ii) Tinan liu ba, ami nia apaa foo hatene ami dehan, “Imi tenki estuda makaas.”
 - (iii) Iha enkontru iha Maliana horiseik, diretor foo sai dehan, “Semana oin hau sei rezigna aan.”

- 7. Siik took, ema nee dehan saida loos? Koko took temi direta nia liafuan.
- (i) Helena foo sai katak nia mak foti nia vizinhu nia telemovel.
 - (ii) Fulan neen liu ba Tiago ho Maria hatete katak fulan ida nee sira atu kaben.
 - (iii) Horiseik hau nia mestri haruka ami hatama servisu uma ohin lora.

Aspas importante

Ita uza aspas (*tanda petik*) hodi hatudu katak liafuan iha laran, ema seluk nian; nee laos ita nia liafuan rasik. Aspas nee importante!

- 8. Ezemplu tuir mai haruka ita hakerek saida loos?
- **Hakerek ita nia naran.**
 - **Hakerek “ita nia naran”.**
- 9. See mak sala?
- **Mestri dehan katak hau sala.**
 - **Mestri dehan, “Hau sala.”**
- 10. See mak beik?
- **João dehan, “Hau beik liu!”**
 - **João dehan hau beik liu!**
- 11. See mak fila?
- **Maria dehan, “Ami fila ona.”**
 - **Maria haruka ami fila ona.**
- 12. Iha artigu tuir mai, see mak duu katak Tony Walker simu osan boot hosi governu hodi foo ba nia familia rasik? Akuzasaun nee mai hosi jornalista nee rasik ka hosi Victor Abrahams?

Horiseik Victor Abrahams hatete ba jornalista New York Times dehan Ministru Tony Walker lohidor. Iha fulan liu ba nia simu \$150,000 hosi governu hodi halao projetu iha Alaska, maibee \$100,000 nia fahe ona ba nia familia rasik.

Ida nee la klaru. Bele Victor Abrahams mak akuza hanesan nee no jornalista hakerek tuir deit. Maibee bele mos jornalista rasik mak duu. Nunee, se karik Ministru Tony Walker lori jornalista nee ba tribunal tanba halo foer nia naran, jornalista bele monu. Se afinal akuzasaun nee mai hosi Victor Abrahams, jornalista tenki uza aspas hodi hatudu katak liafuan sira nee Victor nian, laos jornalista nian rasik. Nunee diak liu nia hakerek:

Horiseik Victor Abrahams hatete ba jornalista New York Times dehan “Ministru Tony Walker lohidor. Iha fulan liu ba nia simu \$150,000 hosi governu hodi halao projetu iha Alaska, maibee \$100,000 nia fahe ona ba nia familia rasik.”

- 13. Frazee tuir mai, ema ida sei la kompriende. Maibee se karik ita aumenta aspas, bele. Koko took!
- Entre José ho ho ho ho ho Maria tenki tau espasu.

Hakerek tuir autor nia liafuan

Bainhira ita hakerek tuir autor ida nia liafuan, ita mos iha dalan rua nebee esplika ona iha leten: direta ho indireta.

Baibain, ita bele hakerek deit fraze ida-rua tuir orijinal, la bele hakerek tuir paragrafu tomak ka kapitulu tomak. Ita so hakerek tuir lo-loos fraze nebee mak importante liu, definisaun, moto, lei, ka fraze nebee ita gosta liu. Se nunee, ita uza mos ortografia tuir orijinal nian. Por ezemplu:

- Fundasaun Alola nia moto mak “Feto forti, nasaun forti.”
- Departementu finansas foo sai sira nia prinsipiu hanesan nee: “La bele iha osan ruma tama iha ema ruma nia bolsu ilegal.”
- Tuir artigu 13 iha konstituisaun Timor Leste nian, “Repúblika Demokrátika Timór-Leste nia lian ofisiál maka Tetun no Portugés.”

Se ita la presiza liafuan hotu, bele hasai balu no troka ho pontu tolu. Ezemplu: Tuir estatutu DIT nian (2012), “DIT nia Misaun mak kriasaun, distribuisaun no difuzaun konhesimentus iha siensias no teknolojia ... Misaun spesifika DIT nian atu halao ensinu-aprendizajen, investigasaun sientifika no extensaun iha nivel ensinu superior, no mos formasaun profesional iha área siensias no teknolojia tuir padraun internasional ...” (Liafuan nebee hasai iha klaran mak “liu husi artikulasaun entre estudo no investigasaun hodi tulun dezvoltamentu kapital umanu nudar fator estratejiku ba dezvoltamentu sustentavel Timor-Leste nian.”)

Alternativu seluk mak foo sai autor nia ideia uza ita nia liafuan rasik. Se nunee, ita temi nafatin autor nee nudar informasaun nia huun, maibee la uza aspas. Ita uza ita nia liafuan rasik mak foin ita hatudu katak ita kompiende duni autor nia liafuan.

Hakerek tuir ema nia liafuan maibee la temi nia huun = NAOK

Se ita hakerek autor ida nia liafuan tuir duni orijinal, maibee la foo sai liafuan nia huun, nee hanesan ita naok autor nee nia liafuan. Nunee mos se ita hetan informasaun hosi fatin ruma, maibee la foo sai informasaun nee nia huun, nee hanesan ita naok informasaun nee. Iha kontestu eskola ho peskiza nian, nee sala boot. Ho Portuges dehan *plágio*, ho Ingles *plagiarism*. Liafuan rua nee nia huun mak Latin *plagiarius*, liafuan nee dehan ‘naok ema nia oan ka ema nia atan’, agora ita uza fali termu nee hodi koalio kona ba naok ema nia ideia ka ema nia liafuan.

Iha eskola, see mak naok ema nia liafuan ho informasaun hanesan nee, depois hatama ba mestri atu hetan valor, tenki hetan zero.

Ortografia: j / z (2)

Dekor ortografia liafuan tuir mai:

J		Z	
enjenharia	refujiadu	dezafiu	presidente
imajen	rejiaun	emprezariu	reza
imajina	relojiu	ezame	rezerva
jeitu	serveja	ezemplu	rezolve
jejuun	urjente	gazolina	rezultadu
jeleira	viajen	kamizola	uza
jelu	virjen	kuaze	vizita

Liafuan tuir mai iha ‘j’ ho mos ‘z’: **azuleju, ezije, jinaziu.**

Ortografia: w

Letra ‘w’ laduun tama iha Tetun-Dili. Baibain, ‘w’ iha Tetun Terik, muda tiha ba ‘b’ iha Tetun-Dili. Nunee **wee** iha Dili dehan **bee**, **wani** dehan **bani**, ho **awan** dehan **aban**. So **walu** mak iha Tetun-Dili mos pronunsia nafatin ho ‘w’.

Iha Tetun liturjiku (nebee padre sira baibain uza iha liturjia), ema dala barak pronunsia ‘w’ tuir Tetun Terik nian; nunee bele hakerek mos ‘w’, hanesan **wee**, **wainhira** ho **kawen**.

Maibee bainhira koalia loro-loron nian, ka hakerek baibain nian, diak liu uza ‘b’ tuir Tetun-Dili; nunee hakerek **bee**, **bainhira** ho **kaben**.

Revizaun

1. ‘Hakerek rezumu’ dehan saida?
2. Iha rezumu nia laran, ita presiza hakerek saida? Temi buat haat.
3. Ita uza aspás ba saida?
4. Portuges *plágio* dehan saida?

11. Hadia dokumentu

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:¹

- hadia fila fali dokumentu nebee sira rasik hakerek tiha ona;
- hatete **bain** nia signifikadu ho Tetun Terik, no oinsaa liafuan nee muda iha Tetun Dili;

Lista hodi revista buat nebee ita hakerek tiha ona

Bainhira hakerek tiha relatoriu, artigu ka servisu uma ruma, antes atu entrega, haree fila fali:

1. Kona ho topiku ka lae?
Se la kona ho topiku, diak liu hakerek fila fali. Se karik ita nia patraun husu relatoriu kona ba ponte ida iha Bobonaro, maibee ita hakerek fali relatoriu diak loos kona ba ponte ida iha Liquiça, nee la iha folin. Se karik dosente husu hakerek kona ba Rusia, maibee ita hakerek kapaas kona ba Xina, ita sei la liu.
 2. Nia naruk kona ka lae?
Kuandu patraun husu relatoriu pajina rua deit, depois ita hakerek livru tomak, nia sei la simu, tanba la iha tempu hodi lee informasaun barak loos hanesan nee. Se karik dosente husu pajina ida, maibee ita hakerek paragrafu ida deit, rezultadu sei menus.
 3. Informasaun kompletu ka lae?
Por ezemplu, relatoriu kona ba akontesimentu ruma, baibain presiza foo hatene kona ba: see, saida mak akontese, bainhira ka hori bainhira, iha nebee. Dala barak mos presiza: tansaa, oinsaa. Se karik ita esplika kona ba oinsaa atu halo buat ruma, nia lista material no etapa kompletu ka lae?
 4. Informasaun klaru ba ema nebee atu lee ka lae?
Hanoin di-diak, see mak atu lee. Uza liafuan nebee mak sira sei hatene. Buat nebee mak sira la hatene, esplika di-diak.
 5. Fraze liga malu ho diak ka lae?
 6. Estrutura fraze nian diak la lae?
 7. Fraze la bele naruk liu. Baibain la liu liafuan 30. Se fraze naruk liu liafuan 30, diak liu fahe ba rua,
 8. Ortografia, pontuasaun ho letra boot ho kiik loos ka lae?
- 1. Ezemplu tuir mai, hatudu servisu uma nebee mestri foo, hamutuk ho estudante nia resposta. Resposta hotu-hotu seidak loos, tanba kontra pontu ida hosi lista iha leten. Ba ezemplu ida-idak, hatete, saida mak sala? (Por ezemplu: la kona ho topiku, nia naruk la loos, informasaun la kompletu, ...)
- i) *Hakerek pajina ida kona ba Rusia:*
Xina nasaun ida be numeru populasaun boot liu iha mundu. ...

¹ Materia barak iha kapitulu nee foti hosi Williams-van Klinken, Catharina (2005). *Tetun 1*. Dili: Dili Institute of Technology.

- ii) *Esplika di-diak ita nia grupu nia objetivu ba estudante eskola sekundaria.*
Ami nia objetivu mak atu promove transformasaun iha lideransa, politika ho komunidadade liu hosi partisipasaun ativu feto nian nudar membru sosiedade no lider potensial iha komunidadade.
 - iii) *Hakerek relatoriu badak kona ba naok-teen:*
Naok-teen tama iha ami nia vizinhu nia uma. Sira tama hodi naok hotu sasaan iha uma laran no halo kanek vizinhu nee nia oan mane.
 - iv) *Hakerek pajina ida kona ba sidade Dili.*
Dili mak kapital Timor Leste. Agora daudauk, ema mai husi fatin barak hodi buka serbisu iha sidade nee. Nunee mak nia populasaun aumenta ba beibeik.
 - v) *Hakerek: Horiseik ita halo saida?*
Horiseik dadeer hau baa merkadu. Hau sosa modo ho ikan. Hau fila ba uma, tein. Ami haan meudia. Hau deskansa.
 - vi) *Hakerek kona ba buat ruma nebee akontese horiseik:*
horiseik hau nia Kolega maria dos Santos konvida hau atu tuir kursu komputador, hamutuk ho nia maibee hau nia osan la too nunee hau dehan “lalika lai loron seluk sei bele
 - vii) *Hakerek relatoriu badak kona ba asidenti:*
Horiseik lokraik taksi ida xoke labarik oan ida, halo nia liman no ain kanek. Ambulansia tula nia ba ospital. Hafoin polisia lori xofer taksi nee baa investiga.
 - viii) *‘Lingua franka’ dehan saida?*
Lingua franca dehan lingua ida que ema koalia hodi comunica baa malu, bainhira sira ida-idak la hatene sira nia kolega nia lian
 - ix) *Hakerek kona ba insidenti ida iha merkadu Comoro:*
Iha loron 17, fulan Maiu, tinan 2006, suku 3 lokrai, iha merkadu Comoro besik eskola sekundaria 10 Dezembru nia oin, grupu deskonhesidu ida baku Fredi Mausoko too nia oin laran sira kanek hotu no raan mos suli makaas hosi nia inus, maski sira la konhese nia no nia la sala buat ida.
 - x) *Hakerek kona ba ita nia programa:*
Ami nia programa nee uza modelu baziku komunidadade hanesan prefere liu modelu rurais.
- 2. Ezemplu tuir mai, iha sala oin rua. Saida mak sala? Hosi sala oin rua nee, ida nebee mak ita presiza hadia uluk?
- xi) *Hakerek pajina ida kona ba Liquiça:*
Liquiça distritu ida. Distritu nee besik sidade Dili. Iha nebaa ema koalia lian Tokodede. Sira mos koalia lian Tetun.
 - xii) *Hakerek kona ba DIT:*
UNTL mak universidade ida nebe bot liu iha Timor leste. ...
 - xiii) *Hakerek relatoriu badak kona ba naok-teen tama ita nia uma.*
Iha naok-teen ida tama ami nia uma iha Delta liu hosi janela iha sala vizita hodi naok televizaun ida hosi sala vizita, *laptop* ida hosi kuartu laran, telemovel rua hosi meza iha dapur, ho osan dolar Amerika lima-nulu nebee rai iha envelope boot ida iha almari leten nebee tuir loos atu uza hodi selu badaen ai nebee horiseik hadia odamatan kotuk.

Pratika hakerek fraze nebee simples

Tuir ita lee iha kapitulu 6, atu hakerek badak, klaru ho simples, ita tenki halo hanesan tuir mai:

9. Uza liu-liu liafuan badak nebee ema hotu-hotu hatene, duke liafuan naruk nebee ema laduun hatene. Bainhira presiza uza termu ruma nebee lee nain sira la hatene, esplika di-diak.
10. Fraze la bele naruk liu.
11. Hakerek tiha, hasai liafuan nebee la presiza.

Agora ita sei pratika tan halo fraze nebee simples, hodi halo fraze nee klaru liu.

- ▶ 3. Fraze (i) – (iv) tuir mai, ami foti hosi informasaun nebee atu foo ba ema fila liman sira, kona ba oinsaa mak sira bele hetan kreditu. Lee fraze hirak nee. Identifika liafuan nebee mak ema fila liman sira sei la kompriende karik. Depois hakerek fila fali ho simples, para sira bele kompriende lalais.
 - i) Grupu tenki iha membrus 5-10 pesoas.
 - ii) Banku Mandiri hanesan banku estranjeiru ida nebee husi Indonezia. Hahuu nia operasaun iha fulan Agostu 2003.
 - iii) Objektivu manual (*buku pegangan*) nee ninian mak atu hasae kapasidade emprezariu (*pengusaha*) sira atu koopera (*kerjasama*) ka servisu hamutuk ho banku.
 - iv) Ami hakerek livru nee ho nia objektivu atu hasae konhesimentu ka kapasidade emprezariu sira kona ba kriteria (*syarat*) atu hetan emprestimu (*pinjaman*).

Ezemplu mudansa Tetun: *bain-*

- ▶ 4. Hakerek liafuan walu nebee komesa ho **bain-**. Ezemplu **bainhira**.
- ▶ 5. Siik took: **bain** nee dehan saida?

Iha Tetun Dili, liafuan **bain** nunka hamriik mesak. Maski nunee, ita bele siik nia signifikadu, tanba **bain** tama ba liafuan oi-oin. Hanoin ba: **bainrua** dehan ‘loron rua tan’, ho **bainhaat** dehan ‘loron haat tan’. **Hori bainruak** (ho ‘k’ ikus) dehan ‘loron rua liu ba’, nunee mos **hori baintolu** dehan ‘loron tolu liu ba’.

Hosi ezemplu hirak nee, ita bele siik katak **bain** nee dehan katak ‘loron’ (‘oras 24’). Kuandu ita haree ba Sr Luís Costa nia disionariu Tetun Terik nian,¹ ita haree katak siik hanesan nee, loos duni. Tuir disionariu nee, **bain** ho Portuges dehan ‘*dia*’. Iha Betun mos, ferik-katuas sira balu sei dehan **wain** envezde **loron**. **Wain** ho **bain** nee hanesan. (Nota didiak: **Wain** ‘loron’ ho **wa’in** ‘barak’ la hanesan.)

Se nunee karik, ema bele siik sala katak **bainhira** dehan ‘loron hira tan’, no **hori bainhira** dehan ‘loron hira liu ba’. Afinal lae. Dala ruma uluk liu signifikadu hanesan nee (ita la bele hatene ona), maibee agora daudauk lae ona.

Bain nee hanesan ezemplu ida hodi hatudu katak lingua hotu-hotu muda beibeik. **Bain** nee uluk (iha Tetun Terik) hamriik mesak nudar liafuan ida; agora iha Tetun Dili lae ona.

¹ Costa, Luís. (2000). *Dicionário de Tétum-Português*. Lisbon: Edições Colibri.

Revizaun

1. Bainhira ita revista buat ruma nebee ita hakerek tiha ona, ita tenki hanoin ba pergunta walu. Pergunta saida mak nee?
2. **Bain** ho Tetun Terik uluk, signifikadu saida?

12. Rona hodi aponta

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- hatene oinsaa atu rona ho atensaun;
- hatene oinsaa aponta tuir ema koalia;
- hatene diferença entre substantivu, verbu ho adjetivu;
- hatene prefiksu **ha-** nia funsaun.

Oinsaa atu rona ho atensaun

Ita hotu tenki hatene rona ho atensaun. Maibee oinsaa mak bele? Tuir peskiza:¹

- Ita baibain rona ho atensaun durante segundu (*detik*) 30 deit, depois lakon konsentrasaun segundu 1-2, depois foin rona ho atensaun fali.
- Ita hanoin lais liu duke koalia. Ita nia hanoin lao lais liu ita nia koalia dala haat! Por ezemplu, bainhira mestri koalia kona ba ‘oinsaa atu rona ho atensaun’, ita bele hanoin fali kona ba joga bola ho merkadu ho ita nia doben, too ita haluha rona tan mestri.
- Ita baibain rona deit buat nebee mak ita senti hanesan realidade. Se ema koalia buat foun fali, dala barak ita hanesan la rona.
- Se ita halo dadauk buat seluk, ita laduun foo atensaun ba buat nebee mak ita rona
- Se ita rona ho ativu mak ita bele kompriende diak liu. Por ezemplu se ita aponta ka, analiza nia ideia ka husu pergunta ba nia, nee ajuda ita atu rona ho atensaun hodi kompriende.
- Se ita iha motivasaun makaas atu rona buat nee, ita sei rona diak liu no kompriende diak liu. Se ita laduun interese, buat nebee ita rona bele tama hosi tilun sorin, sai hosi tilun sorin.

Bazeia ba peskiza nee, tuir mai iha regra balu kona ba oinsaa atu rona ho di-diak. Nia letra primeiru hamutuk hakerek LISTEN:

- **Look ahead:** Siik took, orador atu koalia kona ba saida. Ita hakarak aprende saida hosi nia?
- **Ideias:** Buka nia ideia prinsipal. Baibain orador temi nia pontu prinsipal fila fila, no foo ezemplu ho razaun oi-oin.
- **Signs and signals:** Orador baibain uza liafuan balu ka asaun balu atu hatudu katak, pontu nebee nia foo agora dadauk nee mak prinsipal. Ez. balu hakerek pontu prinsipal iha kadru ka foo sai iha projetor, barak repete fila-fila pontu prinsipal.
- **Take part:** Partisipa. Tama ho oras, tuur besik para bele rona ho moos, hateke ba orador.
- **Explore:** Explora nia ideia. Analiza saida mak nia koalia.
- **Notes:** Aponta tuir buat nebee mak nia koalia. Nee obriga ita atu buka pontu prinsipal, no haree nia argumentu ho ezemplu klaru liu.

¹ Seksaun nee bazeia ba CDU (2014: 89-90).

Apona tuir ema koalia

Bainhira ema foo aula ka seminariu, ka foo esplikasaun iha misa laran, diak liu ita apona tuir nia liafuan. Nia etapa mak nee:¹

- Se aula karik, estuda fali materia hosi aula kotuk. Se ita seidaauk kompriende materia uluk nian, susar liu atu aprende tan materia foun, tanba materia nee iha ligasaun ba malu.
- Iha aula laran:
 - Iha pajina leten, hakerek kedas mestri/orador nia naran, situasaun (disiplina ka titulu seminariu ka misa), ho data. Se laos ita nia mestri baibain, hakerek mos orador nee lori organizaun saida nia naran.
 - Apona hanesan mos ita apona tuir livru. Maibee husik fatin mamuk para orsida bele hadia ka aumenta tan ita nia komentariu.
- Bainhira sai hosi aula, koriji iha loron nee kedas:
 - Se ohin hakerek hakerek buat balu laduun diak karik, koriji. Balu ita presiza halo klaru liu, balu aumenta.
 - Aumenta ita nia komentariu ho pergunta. Karik bele kompara ho aula seluk ka livru seluk. Maibee tenki hatudu ho klaru katak ida nee ita nia opiniaun rasik, laos orador mak koalia. Dalam ida mak hakerek ita nia naran uluk, ez. “Aze: Kontra direitu labarik.”

Kategoria liafuan: substantivu, verbu ho adjetivu

Iha lingua hotu-hotu iha mundu, liafuan barak liu tama iha kategoria tolu deit:

- Substantivu barak hatudu ba buat nebee mak ita bele haree, hanesan ema, fatin ka sasaan. Ezemplu **doutor**, **toos**, **meza**. Balu hatudu ba buat nebee mak ita la haree, hanesan **anin**, **espirtu** ka **klamar**.

Substantivu barak ita bele aumenta numeru (ez. **meza haat**), kuantidade (ez. **foos barak**) ka **ida nee** (ez. **kareta ida nee**). Barak ita bele uza iha estrutura posesivu uza **nia** (ez. **kareta nia kotuk**, **Maromak nia liafuan**).

- Verbu baibain hatudu ba atividade ruma. Ezemplu **hemu**, **estuda**, **haree**.

Verbu baibain mosu iha fraze ida nia predikadu, tuir nia sujeitu. Sujeitu foo hatene, see mak halo buat ruma (ka saida mak halo buat nee), predikadu foo sai, sira halo saida. Por ezemplu:

Joni halai (sujeitu **Joni**, predikadu **halai**)

Hau haan paun (sujeitu **hau**, predikadu **haan paun**).

Iha verbu oin rua:

- Verbu tranzitivu iha objetu, asaun nee halo ba buat ruma. Por ezemplu, **lee**. Ita bele husu, “**Nia lee saida?**” No bele hataan, “**Nia lee livru?**” (verbu **lee**, objetu **livru**).
- verbu intransitivu la iha objetu. Por ezemplu **tuur**. Ita la bele husu, “**Nia tuur saida?**”
- Adjetivu baibain hatudu karakteristika ruma, hanesan kor (ez. **mutin**, **azul**), medida (ez. **boot**, **krekas**), sabor (ez. **moruk**, **meer**), modelu (ez. **meik**, **kabetak**), ka valor (ez. **diak**, **karu**). Ho lian Tetun, kategoria verbu intransitivu ho adjetivu kuaze hanesan.

¹ Seksaun nee bazeia ba CDU (2014: 68).

- 1. Liafuan tuir mai substantivu, verbu ka adjetivu?
- (i) uma
 - (ii) baku
 - (iii) matak
 - (iv) mihis
 - (v) ai huun
 - (vi) haksoit
- 2. Analiza fraze tuir mai. Liafuan nebee mak sujeitu, nebee mak predikadu? Iha predikadu nia laran, liafuan nebee mak verbu, nebee mak objetu?
- (i) Labarik nee halimar.
 - (ii) Hau haree hau nia kolega Mario.
 - (iii) Estudante sira estuda Tetun.
 - (iv) Asu tata João.
 - (v) Kadeira monu.

Morfolojia: ha-

- 3. Haree lista tuir mai. Hotu-hotu hahuu ho prefiksu **ha-**. Siik took, **ha-** signifika saida?
hasae, hatuun, hamoos, hamate, halakon, hamoe.

Iha ezemplu hirak nee, **ha-** nia signifikadu hanesan mos **halo**. Por ezemplu, **hamoe** hanesan ho **halo moe**. Nunee mos ita bele dehan “**Habokon hena nee lai**”, bele mos “**Halo bokon hena nee lai**.”

- 4. Hanoin tan liafuan lima nebee hahuu ho prefiksu **ha-**, ho signifikadu **halo**.

Lia fuan balu ita bele aumenta **ha-**, balu la bele. Ita hotu-hotu uza lia fuan **hamoos** (ez. **hamoos uma laran**), maibe **hafoer uma laran** bele ka lae? Se ita rona lia fuan **hafoer** karik, ita kompriende kedas, maibe laduun rona; iha Tetun-Dili ema baibain dehan **halo foer**. Nunee mos, ita bele **hadia** buat ruma (**halo diak**, nia ‘k’ lakon), maibe iha Tetun-Dili ita dehan **halo aat** ka **estraga**, laos **hahaat** hanesan iha Tetun Terik.

- 5. Ita bele tau **ha-** hamutuk ho liafuan Portuges ka lae? ez. **haforsa, hamenus?**
- 6. Ita bele tau **ha-** hamutuk ho liafuan naruk ka lae? ez. **ha-namdorras, ha-sabraut** ka **halaran-susar?**

Revizaun

1. Ita bele rona ho atensaun too segundu (*detik*) hira foin lakon konsentrasaun durante segundu 1-2?
2. Ida nebee mak lais liu: hanoin ka koalia?
3. Se ita rona dadauk, halo dadauk buat seluk, ita sei rona ho atensaun ka lae?
4. Liafuan LISTEN bele ajuda ita atu hanoin hetan regra balu kona ba rona ho atensaun. Letra ida-ida signifika saida?
5. Se ita atu aponta tuir orador nia liafuan, diak liu molok orador atu halo apresentasaun, ita tenki hakerek uluk saida?

13. Koalia formal no koalia halimar

Objetivu

Bainhira estuda tiha kapitulu nee, estudante sira sei bele:

- hatete diferensa entre Tetun nebee ita koalia iha situasaun formal, ho Tetun nebee ita koalia halimar;
- hatene uza letra boot ho letra kiik.

Diferensa entre koalia formal no koalia halimar

- 1. Tuir mai iha testu haat. Tolu primeiru, ami grava ema koalia, depois hakerek tuir; testu D, ema seluk mak hakerek. Siik took, see mak koalia? (Katuas ka? Ema foin-sae ka? Padre ka? Ema eskola boot ka kiik?...) Oinsaa mak ita bele hatene? Nia koalia iha situasaun nebee? (Goza malu ka? Esplikasaun iha misa ka? Hanorin nia oan ka? ...) Oinsaa mak ita bele hatene?

A.

Iha konferensia ida nee mos Hasegawa esplika katak konselhu seguransa foo sai rezolusaun ida, hodi hanaruk tan misaun Nasoens Unidas ba fulan rua too iha vinti de Agostu. No mos simu desizaun husi sekretariu jeral atu husu ba aktu komisariu direitus umanus atu harii komisaun inkeritu independenti internasional, hodi haree ba insidenti nebee akontese iha vinti oitu de Abril, no vinti tres too vinti sinku de Maiu dois mil i seis.

...

Rezistencia Nasional Estudante Timor Leste RENETIL, husu ba juventude Timor oan atu kria paz no unidade nasional.

See mak koalia? Iha situasaun saida? _____

Liafuan: 88 Frazee: 3

Liafuan hira hosi Portuges? _____ Hosi lian Indonezia? _____ Hosi Tetun Terik? _____

Frazee kompletu ka lae? _____

Nia koalia, repete ka lae? _____ Foo ezemplu: _____

Komentariu seluk: _____

B.

Sira monta bee, paralon bee sentina nee sala hotu. Ai! Momentu hotu ona nee, ami monta, nee - ei pa! - araska nee. Hau haree, hau malae fudidu nee. Pois ami kua fali deit, kua fali ami nee rubah fali deit. Buat nee sentina nee, nia biasa iha nee, iha ninia naruk nee lima puluh, hosi tembok mai nee lima puluh delapan, nia <be> tembok nee, tanba <be> ida sentina nian ida <be>, ida <be> kloset ida tuur nian deit la hanesan ida <be> ita nian hanesan nenee lae. Ida nee kloset duduk neebie nia husi iha nebaa mai dua puluh delapan senti deit.

See mak koalia? Iha situasaun saida? _____

Liafuan: 104 Frazee: 6

Liafuan hira hosi Portuges? _____ Hosi lian Indonezia? _____ Hosi Tetun Terik? _____

Fraze kompletu ka lae? _____

Nia koalia, repete ka lae? _____ Foo ezemplu: _____

Komentariu seluk: _____

C.

Maun-alin sira, emi hatene kona ba saida mak funu. Emi hatene ona saida mak terus. Emi hatene saida mak tanis, saida mak matabeen, saida mak terus. Tanba lakon inan, lakon oan, lakon uma, lakon sasaan tomak tan funu. Tanba nee maluk sira ita lakohi buat ida nee akontese tan iha ita nia rain Timor Lorosae, iha nasaun Timor Lorosae nebee foun i liu-liu iha ita nia rain Ermera. Tanba nee ita hakarak harii pas, ita hakarak harii dame, hakarak harii unidade, iha ita nia nasaun Timor Lorosae, i liu-liu iha ita nia distritu Ermera.

See mak koalia? Iha situasaun saida? _____

Liafuan: 94 Frazee: 6

Liafuan hira hosi Portuges? _____ Hosi lian Indonezia? _____ Hosi Tetun Terik? _____

Fraze kompletu ka lae? _____

Nia koalia, repete ka lae? _____ Foo ezemplu: _____

Komentariu seluk: _____

D.

Emá ida deit maka sae ba lalehan, katak ida nebee tun hosi lalehan, katak Emá nia Oan mane. Hanesan uluk Moisés foti samea iha rai fuik maran, nunee mos sira sei foti Emá nia Oan mane, atu emá hotu nebee fiar Nia labele lakon, maibee hetan moris rohan-laek. Basaa Maromak hadomi tebes mundu too foo Nia Oan-mane mesak, atu emá hotu nebee fiar Nia la bele lakon, maibee hetan moris rohan-laek. Maromak la haruka Nia Oan mai iha mundu atu foo terus ba mundu, maibee atu mundu hetan soin hodi Nia. Emá nebee fiar Nia la hetan kastigu, maibee emá nebee la fiar hetan ona kastigu, basaa la fiar Maromak Oan mane mesak Nia naran.

See mak koalia? Iha situaun saida? _____

Liafuan: 111 Frazé: 5

Liafuan hira hosi Portuges? _____ Hosi lian Indonezia? _____ Hosi Tetun Terik? _____

Frazé kompletu ka lae? _____

Nia koalia, repete ka lae? _____ Foo ezemplu: _____

Komentariu seluk: _____

Agora kompara testu haat nee hodi haree diferensa entre koalia formal ho koalia halimar. Por ezemplu:

Kahur lingua nebee?

- 2. Testu nebee mak kahur Portuges barak liu? Nebee mak kahur Tetun Terik? Nebee mak kahur lian Indonezia?

Koriji aan: Testu B laos formal. Iha testu nee, koalia nain dala ruma komesa hatete buat ruma, depois para ona hodi hatete buat seluk fali. Por ezemplu, joven nee hahuu hatete “**ami monta, nee**”, depois la kompleta fraze nee, maibee hatete fali “**Ei pa! araska nee**”.

- 3. Buka took ezemplu tan. Tansaa mak emá koriji aan iha testu B, maibee iha testu A ho C lae?

Uza liafuan hanesan a ho narsaa:

- 4. Liafuan hanesan **a, be, narsaa** mosu iha testu nebee? Tansaa mak emá uza liafuan nebee la iha signifikadu hanesan nee? Ita bele hakerek ka lae?

Temí rona nain sira:

- 5. Marka liafuan nebee mak temí rona nain sira; por ezemplu **maun-alin sira** ka **senhor-senhora sira mak hau respeita**. Ita temí rona nain sira iha kontestu nebee?

Repete: Bainhira koalia iha situaun formal, dala barak emá repete liafuan balu, too rona atu hanesan poezia. Hanesan padre (iha testu C) hatete **lakon** dala haat tu-tuir malu, hodi dehan “**Tanba lakon inan, lakon oan, lakon uma, lakon sasaan tomak.**”

- 6. Ita bele hasai repetisaun nee, para temí **lakon** dala ida deit; por ezemplu: “**Tanba lakon familia ho sasaan tomak.**” Tuir ita nia hanoin, koalia badak hanesan nee rona diak ka lae?

Vokabulariu luan: Bainhira ita konta istoria halimar, dala barak uza **depois** beibeik. Bainhira koalia iha situasaun formal ka hakerek, baibain ema buka atu uza liafuan oi-oin, ho vokabulariu luan liu.

Ita bele haree asuntu nebee ema koalia liu hosi vokabulariu nebee sira uza. Asuntu ida-idak iha nia vokabulariu espesifiku. Se ita atu hakerek ka koalia kona ba asuntu ruma, ita presiza aprende liafuan nebee kona ho area nee.

- ▶ 7. Iha testu A, buka liafuan nebee mak hatudu katak ida nee kona ba atividade Nasoens Unidas nian. Iha testu B, liafuan nebee mak hatudu katak ida nee koalia kona ba monta sentina?

Letra boot ho kiik

Tuir regra Tetun (ho tan Portuges, Ingles ho lian Indonezia), ita uza letra boot ba:

- Frazee foun: **Hau naran Virgilio.**
- Ema nia naran: **Maria Gusmão.** (Maibee ba prepozisaun **de, dos...** uza letra kiik: **Jorge de Araujo**)
- Fatin nia naran: **Manatuto, Xina, Palasiu Governu**
- Fulan nia naran: **Novembru, Dezembru**
- Organizasaun nia naran: **Dili Institute of Technology, CAVR.** (Maibee prepozisaun uza letra kiik, hanesan Portuges *de* ka Ingles *of*)
- Dr(a), Sr(a) : **Dr. Manuel Vong, Sra. Manuela de Fátima**
- Maromak, Espiritu Santu

Kona ba loran nia naran, situasaun seidauk klaru: INL uza letra kiik tuir Portuges Europa nian agora, hanesan: **domingu, segunda, tersa.** Ortografia simples uza letra boot, tuir Portuges nebee uluk hanorin iha Timor, no mos lingua seluk hanesan Ingles ho lian Indonezia; nunee ita hakerek **Domingu, Segunda, Tersa.**

Kona ba lingua nia naran mos, situasaun seidauk klaru. Ema barak hakerek ho letra kiik tuir sistema Portuges nian. Maibee tuir ami nia hanoin, diak liu hakerek ho letra boot. Nia vantajen ho dezvantajen hanesan tuir mai:

- Portuges uza letra kiik ba naran lingua nian, hanesan: ‘*português*’, ‘*indonésio*’ ho ‘*chinês*’. Nunee, hakerek ho letra kiik diak tanba tuir lingua ofisial ida nee.
- Maibee, ho Portuges, lingua nia naran ho rai nia naran la hanesan. Por ezeplu, Portuges hakerek rai naran ‘*China*’ (ho letra boot), maibee lingua naran ‘*chinês*’ (ho letra kiik), rai ‘*Indonésia*’ (ho letra boot), maibee lingua nia naran mak ‘*indonésio*’ (ho letra kiik). Tetun oin seluk. Ba lingua balu nebee ema hotu-hotu hatene, ita bolu lingua nia naran tuir Portuges, hanesan **Portuges** ho **Ingles**. Maibee lingua barak nia naran, ita bolu tuir rai nia naran fali no rai nia naran nee ita hakerek ho letra boot. Por ezeplu **lian Indonezia** ho **lian Sumba**. Se ita hakerek ‘**portuges**’ ho ‘**ingles**’ ho letra kiik tuir Portuges, no ‘**lian Indonezia**’ ho ‘**lian Sumba**’ ho letra boot tanba temi rai nia naran, laduun diak. Ema bele hanoin katak ita respeita liu lingua Sumba duke lian Portuges. Nunee, diak liu hakerek lian hotu-hotu nia naran ho letra boot deit.
- Lian barak (hanesan Ingles ho lian Indonezia) uza letra boot hodi hakerek lingua nia naran. Nunee, laos Tetun deit mak uza letra boot.

- 8. Hakerek fila fali fraze tuir mai, uza letra boot ho letra kiik tuir regra iha leten.

horiseik, sesta-feira loron 6 fulan junhu 2004, diretor fundasaun naroman, virgilio dos reis, hatete ba jornalista timor post katak nia fundasaun nee sei loke kampu de trabalho iha distritu viqueque.

Revizaun

1. Hatete diferenca lima entre Tetun nebee ita koalia iha situasaun formal, ho Tetun nebee ita koalia halimar.
2. Ita uza letra boot ba saida? Foo buat lima.
3. Bainhira hakerek lingua nia naran, ema balu hakerek ho letra kiik (hanesan ‘portuges’), balu ho letra boot (hanesan ‘Portuges’).
 - (a) Tanba saa mak ema balu hakarak hakerek ho letra kiik?
 - (b) Tanba saa mak manual nee hanorin hakerek ho letra boot?
4. Hakerek fila fali testu tuir mai, uza letra boot ho kiik.

diretora foun timor aid nian mak maria de jesus, hosi quelicai, iha distritu manatuto. informasaun nee foo sai iha jornal suara timor lorosae, tersa loron 12 fulan abril 2005.